

Hans von Weispriach és a nyugat-magyarországi reformáció¹

Csermelyi József

Bevezetés, forrásbázis és szakirodalom

A reformáció 500. évfordulója kiváló alkalmat nyújtott Magyarországon is az evangélikus, református és más felekezetek történetének kutatói számára egyrészt alapkutatások elvégzésére, másrészt az eredmények publikálására. E sorok írója családtörténeti kutatásai révén találta meg a „reformációs szálat” az utolsó Weispriach férfi révén. E kapcsolat azonban nem áll önmagában, térbeli, időbeli és felekezettörténeti keretek nélkül nem lehetne kiaknázni a benne rejlő lehetőségeket. Jelen tanulmány ezért egyrészt be kívánja mutatni a vizsgált főúr rövid életrajzát, majd Nyugat-Magyarország 16. századi különleges helyzetét, és az itteni felekezetváltási folyamatokra kiható ausztriai és magyarországi hitújítást, végül pedig Hans von Weispriach és a reformáció szorosán vett kapcsolatát, amelynek nagy része a betelepült horvátok megnyerésének kísérlete a lutheri tanok részére. Az életrajz jórészt egy korábbi munkám rövidített és újabb kutatási eredményeimmel frissített változata. Az ausztriai és magyarországi reformációs folyamatokat főleg magyar és német nyelvű szakirodalom feldolgozásával fogom ismertetni. A nyugat-magyarországi horvátok bevándorlásával és megtelepedésével ugyancsak számos szakmunka foglalkozott, továbbá analógiaként kitérek a Hans Ungnad támogatásával folyt, és többek között Primož Trubar nevével fémjelzett délszláv reformációra, akkor is, ha az közvetlenül nem érintette a Weispriach-uradalmakat. Weispriach és a reformáció, továbbá az általa behívott legismertebb prédikátor, Stephan Consul bemutatása esetében a bőséges, elsősorban német nyelvű szakirodalmat igyekszem saját, a kőszegi levéltárban folytatott kutatásaim eredményeivel kiegészíteni. Tisztában vagyok vele, hogy nem léphetek fel a teljesség igényével, de bízom benne, hogy írásom hozzájárul a nyugat-magyarországi reformációval kapcsolatos ismeretek bővítéséhez.

Hans von Weispriach rövid életrajza

Hans von Weispriach egy salzburgi eredetű egykori középnemesi, de a ranglétrán az évszázadok során lassanként feltört család Magyarországon megtelepedett ágának harmadik generációjához tartozott. Első itteni birtokukat, a kaboldi uradalmat 1451-ben kapták meg zálogjogon, később Hans nagyapja, Sigmund, nagybátyja, Andreas és apja, Ulrich tevékeny szerepet játszottak a Cillei-örökségért folytatott küzdelmekben, valamint Mátyás király és III. Frigyes háborúiban. Utóbbi végén a győztes oldalon, a Habsburgok hívei között találták magukat, visszaszerezték az időközben elveszített Kaboldot, amelyhez bárói (Freiherr zu Kobersdorf) rangot is elnyertek, és háborús kiadásai II. Ulászló általi megtérítésére is kilátásuk nyílt. Ulrich a Kabolddal szomszédos lánzséri uradalmat is meg tudta szerezni.

¹ A tanulmányt a Reformáció Emlékbizottság kutatási pályázata (REB 2016-2-0007 KUTATAS) támogatta. Köszönöm továbbá Oross András levéltári delegátus úrnak bécsi kutatásaim során nyújtott önzetlen segítségét.

Neki és feleségének, Gertraud von Hohenwartnak összesen tíz gyermekük született, köztük három fiú: Hans, Georg és az ifjabb Ulrich. Utóbbiról keveset tudunk, 1519-ben elrabolták, majd kalandos úton Szepeshelyre vitték, de további sorsa ismeretlen.² Ulrich halála után özvegye és fiai hosszú küzdelmet vívtak Lánzsér megtartásáért, s miután anyjukat és öccsüket foglyul ejtette ellenfelük, Trenka György soproni városkapitány, a két idősebb fiú vette át a Weispriach-uradalmak igazgatását. Hans 1522-ben szerencsés házasságot kötött Jagelló Anna magyar királylány és osztrák főhercegné kedvenc udvarhölgyével, Lónyay Borbálával, aki később a magyar királlyá választott Ferdinánd főherceg gyermekeinek nevelőnője lett. Nászajándék-ként, és Borbála szolgálatainak elismeréseképp, 4000 rajnai forintért elzálogosították az ifjú párnak a retzi uradalmat.³ Házasságukból három leány született: Esther, Judith és Susanna. Utóbbiról tudjuk, hogy 1547-ben ment hozzá Christoph Teuffelhez, tehát legkésőbb az 1530-as évek elején születhetett. Jóval túlélte 1570-ben elhunyt férjét, csak 1590-ben távozott az élők sorából.⁴ Judith házassága sem várthatott sokáig magára, bár ezt egy szomorú apropóból tudjuk: a kismartoni plébániatemplomban található az a kelheimi mészkőből készített sírkőlap, amely Weispriach 1555-ben csecsemőkorban meghalt unokájának, Elisabeth von Polheimnek a földi maradványait takarja.⁵

A mohácsi csata és I. Ferdinánd megválasztása, majd sikeres 1527. évi nyári hadjárata sok lehetőséget biztosított a Weispriach-fivéreknek, hogy bizonyítsák hűségüket és rátermettségüket. 1529-ben Hans soproni ispán lett. 1530 januárjában ő irányította Körmend ostromát. Habár hadvezéri tehetségét Ráday Mihály negatívan jellemezte, végül sikerült elfoglalni ezt

² CSERMELYI JÓZSEF: Egy 16. századi soproni ispán és városkapitány, Hans von Weispriach életrajza 1550-ig. In: *Soproni Szemle*, 2015. 1. sz. 8–15. p. (továbbiakban: CSERMELYI, 2015.); HÁZI JENŐ: Sopron szabad királyi város története. I/1-7., II/1-6. Sopron, 1921–1943. (továbbiakban: HÁZI, 1921–1943.) II/6. 354–359. p.

³ CSERMELYI, 2015. 9–10. p.; GATT, ANNELIESE: Der Innsbrucker Hof zur Zeit Kaiser Maximilians I. 1493–1519. Innsbruck, 1943. (Kézirat.) 34. p. – Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv (továbbiakban: ÖStA. HHStA.), Habsburgisch-Lothringische Hausarchiv, Familienakten Kt. 97. Konv. 6. fol. 6. Lónyay Borbála később Katalin főhercegnő főudvarmesternője lett, és 1549-ben elkísérte őt Mantovába, a Gonzaga Ferencsel kötendő esküvőjére. – ÖStA. Allgemeine Verwaltungsarchiv–Finanz- und Hofkammerarchiv (továbbiakban: AVA-FHKA.), Alte Hofkammer (továbbiakban: AH.), Niederösterreichische Herrschaftsarchiv (továbbiakban: NÖHA.), W 61/A-9/1. Teil. fol 31., 35–36.

⁴ BASTL, BEATRIX: Zur sozialen Identität der adeligen Frau. Ihre Ausdrucksformen an kleinen Höfen. In: *Adelige Hofhaltung im österreichisch-ungarischen Grenzraum* (vom Ende des 16. bis zum Anfang des 19. Jahrhunderts). Wissenschaftliche Schriftleitung und Redaktion: Kropf, Rudolf –Schlag, Gerald. Eisenstadt, 1998. 34. p.; *Dehio-Handbuch. Die Kunstdenkmäler Österreichs. Niederösterreich südlich der Donau I-II.* Bearb.: Achinger-Rosenberger, Peter et al. Horn–Wien, 2003. (továbbiakban: *Dehio-Handbuch*, 2003.) 2719. p.

⁵ *Allgemeine Landestopographie des Burgenlandes II. Der Verwaltungsbezirk Eisenstadt und die Freistädte Eisenstadt und Rust.* Eisenstadt, 1963. (továbbiakban: *Allgemeine Landestopographie.*) 416. p. (A vonatkozó rész Josef Karl Homma és Rudolf Brandlhofer munkája.)

a várat, továbbá Szombathelyet is, amelyek megtartásához I. Ferdinánd február végén Batthyány Ferenctől kért utánpótlást.⁶ Amint egy 1549-ben kelt királyi parancslevélből kiderült, az ostrom előtt Kőszegen állomásozó Hans január 18. körül elküldte a kőszegi várnagyot, Pulay Mihályt 1500 nehézlovassal a mai Nemesbődbe, ahol Czakó Mihály kúriájából gabonát, szalonnát, 525 forintnyi készpénzt, ruhaneműket és ékszereket zsákmányoltak. Előbbiek elvitelének oka minden bizonnyal a katonaság ellátása volt, utóbbiakat a fosztogató katonák saját maguknak lopták el, külön erre szóló parancs nélkül.⁷ Szombathely két évig volt a kezén, azután lemondott róla Bakics Pál javára, cserébe Ferdinánd 300 jobbágytelket ígért neki Sopron és Vas megyékben, továbbá kilátásba helyezték számára a soproni kapitányság elnyerését.⁸ Utóbbi tisztséget végül 1537 elején nyerte el, elődje (és sógora), Dietrich von Hartisch halála után. Ekkor tíz évre zálogosították el neki a kapitányi jövedelmeket, cserébe azért a költségért, amelyet az esztergomi vár élelmezéséért vállalt. 1539-ben ezer forintnyi összeg kiutalását ígérték meg neki a Sopron megyei, valamint a Vas megyében fekvő Batthyány-birtokok (elsősorban a németújvári uradalom, bár papíron Rohonc és Szalónak is az övék volt) után járó rovásadóból, cserébe azért, hogy Weispriach fizette és ellátta Ferdinánd spanyol katonáit. Ez azt jelentette, hogy ezt a királyi adót a földesurak közvetlenül Weispriachnak küldték el, természetesen nyugta ellenében.⁹ 1539 elején az említett Szalónakból a király spanyol hadinépe kiostromolta Longin von Puchheimot, így Batthyány Ferencnek végre lehetősége nyílt rá, hogy érvényre juttassa az 1527-ben kapott adománylevelet.¹⁰ Erre azonban még egy kis ideig várnia kellett, ugyanis előbb tisztázni kellett, hogy a Rohoncot és Szalónakot korábban birtokló Baumkircherek leszármazottja, Magdalena Stubenberg rendelkezik-e valamilyen öröklési jogcímekkel. Addig is az uradalmat Weispriach és Ehrenreich von Königsberg igazgatta.¹¹ Március 25-én Weispriachnak és nejének, Borbála asszonynak Ferdinánd a neki és a királynénak tett szolgálataikért cserébe 6000 forintot adományozott a szalónaki és rohonci rovásadóból.¹² Szalónaki tartózkodása idején, 1540-ben Weispri-

⁶ CSERMELYI, 2015. 10–11. p.; ÖStA. HHStA. Ungarische Akten Allgemeine Akten (továbbiakban: UA. AA.) Fasc. 14. Konv. B. fol. 49.

⁷ Magyar Nemzeti Levéltár Vas Megyei Levéltára (továbbiakban: MNL. VML.) XII. 1. f. (= Vasvár-Szombathelyi Székeskáptalan Hiteleshelyi Levéltára, Litteralia instrumenta) Fasc. 17. Nr. 19.

⁸ CSERMELYI, 2015. 10. p.; ÖStA. AVA-FHKA. AH. Ungarische Gedenkbücher Bd. 383. fol. 77v–78r.

⁹ CSERMELYI, 2015. 11–12. p.; ÖStA. AVA-FHKA. AH. Ungarische Gedenkbücher Bd. 383.134v., 135v–136r.

¹⁰ ZIMÁNYI VERA: A rohonc-szalónaki uradalom és jobbágysága a XVI–XVII. században. Bp., 1968. (továbbiakban: ZIMÁNYI, 1968.) 15. p.; ÖStA. HHStA. UA. AA. Fasc. 33. fol. 65.

¹¹ ZIMÁNYI, 1968. 15–16. p.; ÖStA. HHStA. UA. AA. Fasc. 33. fol. 50r–52r.

¹² Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (továbbiakban: MNL. OL.) A 57. (= Magyar Kancelláriai Levéltár. Libri regii.) Online: Hungaricana. Könyvtárjteményi Portál / Levéltár / Királyi könyvek. <https://archives.hungaricana.hu> – 2017. március. Azon. sz.: A 57-01-0663. Az itt szereplő állítással szemben tehát nem birtokadományról volt szó. Korábban magam is félreértettem a forrás szövegét: CSERMELYI, 2015. 14. p.

ach birtokpert folytatott az uradalommal szomszédos Bozsok és Szerdahely (ma Kőszegszerdahely) területéért Sibrik György ellenében.¹³

Weispriach amellett, hogy letelepítette birtokaira az 1526-ban Sopronból kiűzött zsidókat, jelentős építkezéseket is folytatott Kaboldon, az ő nevéhez is köthető a kastély reneszánsz stílusú átalakítása.¹⁴ Az 1540-es évek második felében célul tűzte ki a fraknói uradalom megszerzését. Ez végül vejének fivére, Erasmus von Teuffel segítségével 1547-ben sikerült (sőt a szerződés szerint a király lemondott arról, hogy Weispriach életében visszaváltsa Fraknót), azonban az ügylet finanszírozhatósága érdekében Weispriach 1548. december 24-én eladta lánzséri uradalmát Erasmusnak, aki épp ebben az évben vált birtokképpé Magyarországon.¹⁵ Minden bizonnyal az egyezség részeként került Kabold ekkortájt a korábbi fraknói zálogbirtokos Jakob von der Dürrhöz, akitől később Svetkovics Ádám és Csorón János vásárolták meg.¹⁶

Kőszeg 1547-ben szerezte meg a kaboldi báró. A város története e ponton összekapcsolódik Sopron és Komárom történetével. A bécsi udvar ugyanis tetemes adósságot halmozott fel Weispriach kapitány elődjével, Hartischsal szemben, mivel nem fizették ki neki teljesen a kapitányi zsoldját (az 1527-es kinevezés szerint ugyanis ezt, a korszakban atipikus módon, nem tették a soproni tanács feladatává). A 760 rajnai aranyat kitevő adósságot a Hartischnak elzálogosított komáromi uradalom zálogösszegéhez csapták.¹⁷ Buda és Esztergom 1541-ben, illetve 1543-ban történt török általi elfoglalása azonban alapvető változásokat eredményezett Bécs Komáromhoz való hozzáállásában: míg korábban elég volt, hogy Szapolyai János ellen meg tudták védeni, és elzárták a „vajda” és török segédcsapatainak útját Nyugat-Magyarország felé, 1541-től kezdve már a szultánt és budai pasáját kellett megállítani, nehogy Bécsig masírozzon.¹⁸ Komárom stratégiai jelentőségű helyen feküdt, tehát királyi kezelés alá kellett vonni. Meg is

¹³ MNL. VML. XII. f. Fasc. 93. Nr. 3.

¹⁴ Die Kunstdenkmäler des politischen Bezirkes Oberpullendorf. Bearbeitet von Judith Schöbel. Horn, 2005. 184., 187–189., 201. p.

¹⁵ MNL. OL. A 57-02-0402., 1548. szeptember 12-én emelte Erasmust magyar nemessé a király: MNL. OL. A 57-02-0335. Érdekes, hogy az 1475-ben és 1493-ban Lánzsérhez csatolt egykori baumgarteni uradalom falvaira (Baumgarten, Rohrbach, Siegendorf) 1550. március 9-én Weispriach új adományt szerzett (MNL. OL. A 57-02-0504), de ez nem változtatott azon a tényen, hogy 1553-ban Teuffel testvérei ezeket is eladták Lánzsérrel együtt Oláh Miklósnak: MNL. OL. A 57-03-0125.

¹⁶ CSERMELYI JÓZSEF: A kaboldi uradalom és a kaboldi báróság 15–16. századi története. (Megjelenés alatt.) (továbbiakban: CSERMELYI, 2018.); MNL. OL. P 1341. (= Illésházy család levéltára.) Lad 18. Fasc. 2. No. 1.

¹⁷ CSERMELYI JÓZSEF: A soproni ispánság és városkapitányság késő középkori elzálogosításai. In: Pénz, posztó, piac. Gazdaságtörténeti tanulmányok a magyar középkorról. Szerk.: Weisz Boglárka. Bp., 2016. 24–25. p.; Vö. Hartisch reverzálisa: ÖStA. HHStA. Allgemeine Urkundenreihe (továbbiakban: AUR.) 1527. II. 1. A hátralékos kapitányi zsold: Uo. 1539. III. 28.

¹⁸ Az 1541 előtti és utáni bécsi álláspontot ld.: PÁLFFY GÉZA: A török elleni védelmi rendszer szervezetének története a kezdetektől a 18. század elejéig (Vázlat egy készülő nagyobb összefoglaláshoz.) In: *Történelmi Szemle*, 1996. 2–3. sz. 163–217. p., 176., 179. p.

kezdődtek a tárgyalások a Hartisch-özvegygel és fiával, Wolf Dietrich-kel Komárom átadásáról, azonban erre az időre már jócskán megnőtt az eredetileg 12 ezer forintos zálogösszeg, egészen pontosan 18.620 rajnai forint 28 krajcárra. 1543-ban az uralkodóra háramlott Szentgyörgyi-Bazini javakból szándékozták kárpótolni a Hartisch-örökösöket, de a Kőszeggel való csere is szóba került.¹⁹ Végül Hartisch két rokona, Hans von Weispriach és Michael Ludwig von Puchheim révén került sor megegyezésre, amikor a zálogösszeg már 20 ezer forintra hízott, és részbeni ellentételezésként 1545 decemberében Wolf Dietrichnek adták Kőszeget.²⁰ Azonban az átvétel nem ment ilyen egyszerűen, mivel a Jurisics Miklós 1543. évi halála után örökösai is meg akarták tartani az uradalmat.²¹ 1547. július 1-re rendeződött az ügy. Weispriach ugyanis kölcsönadott Ferdinánd királynak 6000 forintot, amelyet ő kifizetett Hartischnak, aki cserébe lemondott Kőszegről. Az uradalmat azonban nem tarthatta meg a király, hanem zálogba adta Weispriachnak a fenti kölcsön összegéért.²² 1549-ben Weispriach elérte, hogy élete végéig nála hagyják Kőszeget, ennek ellenére már a következő évben kiváltatta vejével, Christoph Teuffellel.²³

1547-ben még megújították a soproni ispánságra és kapitányságra vonatkozó szerződést, 1550-ben viszont Weispriach a felmentését kérte e tisztségek alól. A zálogösszeget Erasmus Teuffel fizette ki, így I. Ferdinánd órá ruházta mindkét pozíciót.²⁴ Szó volt róla, hogy Teuffelnek nem ez volt az első üzlete fivére apósával: 1547-ben az ő javára mondott le a csupán egy évvel korábban megszerzett fraknói uradalom zálogbirtokáról, 1548-ban pedig húszezer forintért megvette tőle a lánzséri uradalmat. A két esemény minden bizonnyal egy nagy tranzakciós folyamat részeként zajlott le, amelynek során Weispriach túlادott csekélyebb értékű birtokain, hogy nagyobb értékűeket szerezzen helyettük. Ennek jele az is, hogy 1554-ben Weispriach zálogjogon megszerezte a fraknói birtokkal szomszédos Kismartont és uradalmát is.²⁵

A birtokszerzésekről és zálogügyletekről szóló források mellett Weispriachról Istvánffy is megemlékezik, igaz csupán két alkalommal.

¹⁹ ÖStA. AVA-FHKA. AH. Ungarische Gedenkbücher Bd. 384. fol. 222v–224v.

²⁰ ÖStA. AVA-FHKA. AH. Ungarische Gedenkbücher Bd. 384. fol. 224v–225v. Az egyezmény minden bizonnyal csak 1546-ban lépett érvénybe, Komárom visszaadásával.

²¹ Részletes eseménytörténetért ld.: GMOSER, ELISABETH: *Geschichte der Herrschaft Güns als kaiserliches Kammergut unter österreichischer Verwaltung*. (1491–1647) Eisenstadt, 2002. 125–132. p.

²² ÖStA. AVA-FHKA. AH. NöHA. G 68/A/1 Güns. fol. 105r–107v.

²³ ÖStA. AVA-FHKA. AH. Ungarische Gedenkbücher Bd. 386. fol. 261r.

²⁴ CSERMELYI, 2015. 14. p.; ÖStA. AVA-FHKA. AH. Ungarische Gedenkbücher Bd. 387. fol. 90v–92r.

²⁵ BARISKA ISTVÁN: *A Szent Koronáért elzálogosított Nyugat-Magyarország*. Szombathely, 2007. (továbbiakban: BARISKA, 2007.) 40. p. Kismartont ekkor már évek óta szándékában állt megszerezni, Ferdinánd király 1547-ben kibocsátott számára egy engedélyt, hogy kiválthatja, ha megegyezik Moritz von Fürsttel. ÖStA. AVA-FHKA. AH. Gedenkbücher (Die österreichische Reihe) Bd. 61. 119rv. Az elzálogosító okmány 1553-ban kelt, de csak 1554-ben adták át neki. ÖStA. AVA-FHKA. AH. Niederösterreichisches Vizedomamt, Urbare 1196. fol. 22r–23r. ÖStA. AVA-FHKA. AH. Gedenkbücher (Die österreichische Reihe) Bd. 72. 130 rv.

Öröm az örömben, hogy ezekről az adatokról más források (egyelőre) még nem állnak rendelkezésre. A korábbi hír az 1552. évi egri diadalhoz kapcsolódik. Miután az oszmán had elvonult, az egriek négy követet küldtek a királyhoz a győzelem hírével, no meg az ezt bizonyító díszes török zászlóval. A küldöttek, miután átadták a jó hírt, gazdag ajándékokat kaptak Ferdinándtól és Móric szász hercegtől, Hans von Weispriach pedig, minthogy pénz akkor nem volt nála, a nyakában hordott aranyláncát vágta négyfelé, és adta nekik jutalomképp. A másik értesülés szerint 1556-ban tanácsadóként részt vett Ferdinánd főherceg dél-dunántúli hadjáratában.²⁶

1550-es lemondása után Weispriach már csak alkalmi feladatok elvégzését vállalta. 1552-ben a török hadjárat idején harmadmagával nagyszombati hadbiztos volt, feladatuk elsősorban a felmentő sereg toborzása, erősítés küldése Szolnokra és Egerbe, illetve együttműködni a környéken található többi alakulattal (Balassa János, Thurzó Ferenc nyitrai püspök).²⁷ 1560-ban kamarai biztосként vejével, Christoph Teuffellel és Ulrich Schärffenberggel végezték Kőszeg felülvizsgálatát. Egy évvel később levélben kelt Forintos Mátyás kőszegi szenátor védelmére, akit irigyei boszorkánysággal vádoltak meg a városi bíróság előtt. Weispriach még saját kőszegi zálogbirtokossága idejéből ismerhette Forintost, de fontos tudni, hogy a báró sáfárja, Pálfi Mihály kérelmezte uránál a közbenjárást. Pálfi sógorságban állt Forintossal, és egy korábbi perében a szenátor őt támogatta. Hans tehát levelet írt az akkori zálogos úrnak, ifjabb Jurisics Miklósnak, amelyben arra kérte, hogy kényszerítse törvényes eljárásra a várost, mivel a nyolcvanéves vádlottat kínvallatásnak akarták alávetni. Többek közt ennek a levélnek köszönhető, hogy Forintos át tudta tenni perét Bécs város bírósága elé, ahol később felmentő ítélet született.²⁸

A fraknói és a kismartoni uradalom népe korántsem volt elégedett Weispriachhal, mivel nem tartotta be a kismartoniak kiváltságait, robotoltatta őket, növelni akarta a boradót, zsidókat telepített le az uradalomba, illetve a katolikus horvátokat megfosztotta hagyományos vallásgyakorlathoz, mivel evangélikus volt. 1559-ben fontos szabályrendeletet bocsátott ki a fraknói uradalom részére igazgatási, büntető- és árvaügyekben. Fraknói zálogurasága idején került át a Fertő tavon a pomogyi átjáró a szomszédos Nádasdy-uradalomhoz. Weispriach nem lehetett teljesen tehetségtelen gazdasági kérdésekben, 1552-ben száz marha vámmentes ausztriai exportjára kapott engedélyt a királytól. Stessel József szerint 1567-ben országos árusítási privilégiumot nyert két uradalmának boraira nézve. A kismartoni uradalomban 1558-ban salétromfőzés is folyt, amelyhez a

²⁶ Istvánffy Miklós magyarok dolgairól írt históriája Tállyai Pál XVII. századi fordításában I/2. Sajtó alá rendezte: Benits Péter. Bp., 2003. 222., 246. p.

²⁷ Még soproni kapitányként kapott parancsot 1550 márciusában, hogy Kőszegre menjen az uradalom lakosságának panaszait meghallgatandó. MNL. VML. Kőszegi Fióklevéltár (továbbiakban: KFL.) Acta Miscellanea 1550. március 22., Bécs.; ÖStA. AVA-FHKA. AH. Gedenkbücher (Die österreichische Reihe) Bd. 68. fol. 230rv.; Hadtörténeti Intézet és Múzeum. Hadtörténelmi Levéltár. VII 221. (= A török hódoltság és a török elleni háborúk iratai.) 1552/18.

²⁸ BARISKA, 2007. 97. p.; MNL. VML. KFL. Acta Miscellanea 1560. szeptember 3., 1561. július 31. H. n. Pálfi és Forintos rokonságát az arról Suhajda Lajos által készített regesztá alapján egy azóta lappangó 1559 elején Kőszegen kelt jelentés igazolja.

szomszéd uradalmakból hozatott fát. Fraknón vadasparkot is létesített, erről kaphatta nevét a Fraknóhoz közeli láp (Tiergarten). Az uradalom lakossága panaszainak eredményeképp, miután pártfogója, I. Ferdinánd meghalt, fia, Miksa 1569-ben kamarai bizottságot küldött a Weispriach-uradalmakba, amely szabályozta zálogbirtokosi jogkörét.²⁹ 1568-ban részt vett a borostyánkői uradalom határvitáinak kivizsgálására kiküldött bizottságban.³⁰ 1569-ben Christoph Teuffellel és Pethő Jánossal együtt a Kanihsay Orsolya és ifj. Jurisics Miklós, illetve a Csoron János és ifj. Jurisics Miklós közti birtokhatárhatár-problémák orvoslásán fáradozott.³¹ Ugyanabban az évben kiújult a viszály Christoph von Königsberg borostyánkői zálogbirtokos és Batthyány Boldizsár között. Az akkor kiküldött vegyes bizottságnak Weispriach eredetileg nem volt a tagja, csak azután, hogy Christoph Teuffel visszalépett. Ám hamarosan testi gyengeségre hivatkozva maga is lemondott.³² Hans von Weispriach 1571. május 5-én halt meg. Ezután rögtön megindultak a tárgyalások a fraknói és a kismartoni uradalmak visszaváltásáról, amelyeket Weispriach lányai végül a következő évben adtak át Miksa kapitányának, Hannibal von Zinzendorfnak.³³ Weispriachot a kamarai vizsgálat folyományaképp olyasvalakinek szokták beállítani, aki könyörtelenül kizsákmányolta a fennhatósága alá tartozó birtokokat, de észre kell venni, hogy az uralkodó parancsára ezek a „kisszemizett” birtokok fizették ki ama 77.461 forintos zálogösszeg kb. 40%-át, amely valójában Miksa feladata lett volna.³⁴ Emellett azt sem szabad elfelejteni, hogy 1569 körül egymás után több, nem Weispriach-érdekeltségű nyugat-magyarországi záloguradalom kamarai felülvizsgálata

²⁹ BARISKA, 2007. 68–69. p.; STESSEL JÓZSEF: Fraknó multja. In: *Századok*, 1889. 294–310. p., 309. p. A borárusításra nézve tévesen 1467-et írt. Pomogyi ájtáró: ÖStA. AVA-FHKA. AH. Hoffinanz-Ungarn RN. 59. Konv. 1592. október fol. 961-967. Marhakivitel: ÖStA. AVA-FHKA. AH. Gedenkbücher (Die österreichische Reihe) Bd. 68. fol. 379 v. Salétromfőzés: ÖStA. AVA-FHKA. AH. Hoffinanz-Ungarn. r. Nr. 7. Konv. 1558. május fol. 7.; Allgemeine Landestopographie. III. 853. p. Itt nem a mai értelemben vett állatkertre vagy vadasparkra kell gondolni, hanem egy nagyobb, elkülönített területre, amelyet meghagytak a vadállatok élőhelyének, ahol a földesúr vadászhat.

³⁰ PRICKLER, HARALD: Geschichte der Herrschaft Bernstein. Eisenstadt, 1960. (továbbiakban: PRICKLER, 1960.) 45. p.

³¹ MNL. OL. P 1314. (= Missiles.) No. 51987.

³² PRICKLER, 1960. 46. p.

³³ Hans Khevenhüller kaiserlicher Botschafter bei Philipp II. Geheimes Tagebuch 1548–1605. Hrsg.: Khevenhüller-Metsch, von Georg. Graz, 1971. 62. p.; PRICKLER, LEONHARD: Das älteste Urbar der Grafschaft Forchtenstein von 1500/1510. Eisenstadt, 1998. XXXVI. p. Prickler május 11-ére tette Weispriach halálát, de a Khevenhüller-napló szerint ekkor már egy napja megérkezett hozzájuk „öreg rokonuk” halálhíre.

³⁴ BARISKA, 2007. 79–80. p. A Weispriachról – evangélikussága miatt – nagyon rossz véleménnyel lévő Martin Meršić szerint egyenesen rablógazdálkodást folytatott. MERŠIĆ, MARTIN: Baumgarten im Burgenland. Baumgarten, 1963. (továbbiakban: MERŠIĆ, 1963.) 19. p.

is lezajlott, tehát nem kimondottan Hans visszaélései váltották azt ki, hanem az udvari politika változása.³⁵

Nyugat-Magyarország és Ausztria.

Egy különleges térség reformációja

Mielőtt elmerülnénk Hans von Weispriach és a reformáció kapcsolatában, szót kell ejteni néhány körülményről, amely alapvetően meghatározta a felekezeti-váltási lehetőségeket Nyugat-Magyarországon. Ezek egyike a határvidék néhány uradalmának sajátos köz- és magánjogi helyzete, a másik pedig a környéket érő legmeghatározóbb 16. századi demográfiai változás, nevezetesen a horvátok betelepődése.

1491. november 7-én Pozsonyban II. Ulászló, illetve III. Frigyes császár és fia, I. Miksa római király követei megkötötték a Mátyás király ausztriai háborúit lezáró békeszerződést. Ennek egyik pontja kimondta, hogy Magyarország határain belül hat váruradalmat: Borostyánkő, Fraknót, Kaboldot, Kismartont, Kőszeget és Szarvkőt III. Frigyes kezében hagyják, továbbá elismerték a császár jogát arra, hogy Rohoncot Wilhelm Baumkirchnernek adományozza.³⁶ Ezek a nyugat-magyarországi uradalmak innentől kezdve a 17. századig a Habsburg tartományfejedelmek által a híveiknek zálogba adott birtokokká váltak, amelyek felett az uralkodói jogokat nem a magyar királyok, hanem az osztrák főhercegek gyakorolták, gazdaságilag pedig az Alsó-ausztriai Kamara gyakorolt felettük ellenőrző jogkör.³⁷ Ugyanakkor az egyházi tizedek változatlanul a győri püspököt illették. A furcsa kettősség eredményeként az ott lakók sem mindig tudták megmondani, hogy egyes területek Ausztriához vagy Magyarországhoz tartoznak-e, illetve megpróbálták mindig az érdekeiknek leginkább megfelelő magyarázatot hivatallossá tenni. Ezek az uradalmak általában ausztriai, stájer vagy salzburgi származású, egyszóval a Habsburgokhoz kötődő, magyar honfűsítással csak a legritkább esetben rendelkező családok (Fürstök, Königsbergerek, Prüschenkek, Weispriachok, Zinzendorfok) kezében voltak, magyar származású kedvezményezettekkel a 16. században csak ritkán találkozhatunk (Sárkány Ambrus, Báthory István és Erdődy Péter Kősze-

³⁵ I. Miksa már 1565-ben parancsot adott Weispriachnak, hogy küldjön másolatot a kismartoni urbárium utolsó három évben kelt bejegyzéseiről. Magának Hansnak is szándékában állt változtatni az úrbéres terheken. ÖStA. AVA-FHKA. AH. Niederösterreichisches Vizedomamt. Urbare 1196. fol. 70v–71v.

³⁶ Wilhelm 1471 óta, mióta apját, Andreas Baumkirchert Grazban III. Frigyes parancsára lefejezték, Mátyás király hívének számított, a magyar uralkodó oldalán vett részt az ausztriai háborúkban is, és a pozsonyi béketárgyalásokon is II. Ulászlót képviselte, ezért Rohoncot családja kihalása (1501) után a magyar királyok minden további nélkül a koronára háramlott birtoknak tekintették és híveiknek adományozták, ellentétben az 1491. évi békeszerződésben említett másik hat uradalommal. KÖBLÖS JÓZSEF – SÜTTŐ SZILÁRD – SZENDE KATALIN: Magyar békeszerződések, 1000–1526. Pápa, 2000. 249. p.; BARISKA, 2007. 46. p.; SCHÄFFER, ROLAND: Die Baumkircherfehde. In: Andreas Baumkircher. Leben und Sterben im 15. Jahrhundert. Hrsg.: Kropf, Rudolf – Lehner, Andreas. Eisenstadt, 2013. 137. p.

³⁷ A kamara ellenőrzési jogaira jó példa a fraknói, a kismartoni és a kaboldi uradalom helyzetét vizsgáló 1569. évben lezajlott bizottsági ellenőrzések.

gen, Csoron János Kaboldon).³⁸ Erdődy kőszegi utódát, Jurisics Miklóst akár tekinthetjük úgy is, mint akiben leképeződik az egész korabeli Nyugat-Magyarország-jelenség: Zenggben látta meg a napvilágot, horvát származású volt, és sokáig részt vett a horvát közügyekben (1527-ben a rendi gyűlés, a sabor elnöke), 1537-től 1538 májusáig Szlavónia főkapitánya, de már 1524-ben tagja az alsó-ausztriai rendi gyűlés felsőházának (Herrenhaus), I. Ferdinánd híveként pedig számos katonai és diplomáciai feladatot látott el. 1528-ban kinevezték a Német-római Birodalomhoz tartozó Sankt Veit am Pflaum (Fiume, ma Rijeka, Horvátország) kapitányává, amelyet 1534-ig viselt, élete vége felé, 1538 és 1543 között pedig Krajna tartományi kapitányává (Landeshauptmann). Bécsben két házat mondhatott magáénak. Ennek ellenére oly sok minden kötötte őt Kőszeghez, az 1529-ben megkapott uradalom, az 1533-ban elnyert bárói cím (Freiherr von Güns), na és természetesen az 1532. évi török ostrom, ami miatt méltán vált magyar nemzeti hőssé.³⁹

A sajátos nyugat-magyarországi helyzet tehát megkívánja, hogy a 16. századi konfesszionalizáció folyamatát ne csupán magyarországi szempögből tekintsük, hanem kitérjünk arra is, miként terjedtek el Luther és más reformátorok tanai az örökös tartományokban.

Az intenzív kereskedelmi és kulturális kapcsolatok révén Nyugat-Magyarországon először a két szabad királyi város, Pozsony és Sopron polgársága találkozott a reformációval. E tekintetben nincs teljes analógia a magyarországi helyzettel, mivel hazánkban a kereskedők mellett a Budán tartózkodó Brandenburgi György nevét is ki szokták emelni, aki pedig földesúrként már nem csak „polgári” körben, hanem kormányzati szinten is pártfogolta a hitújítást, birtokain pedig állítólag az egyszerű nép reformálását is megkezdte, de az utóbbi időben ezzel kapcsolatban jogos kritika fogalmazódott meg Csepregi Zoltán részéről.⁴⁰ Sopronban 1522-ben az egyházzal szemben kritikus polgárok már összejöveteleket szerveztek, ahol egy Kristóf nevű ferences szerzetes állítólag erősen ostromozta a katolikus dogmákat és a soproni papok életvitelét. II. Lajos 1524-ben kezdett vizsgálatot az ügy felgöngyölítése érdekében. Kristóf a legtöbb vádpont alól tisztázn

³⁸ Szarvkó esetében I. Miksa 1518-ban azt állította, hogy Ausztriában van. ÖStA. AVA-FHKA. AH. NöHA. H 74/a. (Hornstein) fol. 30r. Kabolddal kapcsolatban Szentgyörgyi Péter országbíró cáfolta azt, hogy Ausztriában lenne. MNL. OL. Diplomatikai Fényképgyűjtemény 286350.; BARISKA, 2007. 40–45. p.

³⁹ BARISKA ISTVÁN: Jurisics Miklós. (1490–1543) In: *Vasi Szemle*, 2008. 6. sz. 703–720. p.

⁴⁰ PAYR SÁNDOR: A soproni evangélikus egyházközség története I. Sopron, 1917. (továbbiakban: PAYR, 1917.) 33–35. p.; ZOVÁNYI JENŐ: A reformáció Magyarországon 1565-ig. Bp., 1921. (Reprint: 1986.) (továbbiakban: ZOVÁNYI, 1986.) 14., 16–17. p.; CSEPREGI ZOLTÁN: A reformáció nyelve. Bp., 2013. (továbbiakban: CSEPREGI, 2013.) 102–106. p. Csepregi állítása szerint, ellentétben Brandenburgi György frankföldi és sziléziai szekularizációs politikájával, a vajdahunyadi uradalom területén Georg Stolz várnagynak a katolikus szentek, dogmák és szertartások elleni kirohanásai korántsem tekinthetők tervszerű reformációs törekvésnek az őgróf részéről, aki az 1520-as években már inkább szabadulni akart magyarországi birtokaitól. Uo., 111–117. p. A gyulai uradalom területén is csak az 1530-as években indulhatott meg a felekezetváltás. KEVEHÁZI LÁSZLÓ: „A kereszt igéjét hirdetni kezdtem”. Sztárai Mihály élete és szolgálata. Bp., 2005. (továbbiakban: KEVEHÁZI, 2005.) 136–137. p.

tudta magát, sőt, a papság elleni vádjai még igazolást is nyertek, s az alap-talan vádaskodás miatt Christoph Peck városplébánost kártérítésre kötelezték. Habár hagyományosan Kristóf e beszédeit és perét tekintik a soproni reformáció kezdetének, ám nézetei főleg a ferences obszervanciában gyökereztek, kivéve a szentek segítségül hívását szükségtelennek ítélt. Lutheránus könyveket azonban valóban behoztak a városba és a vásárban árusították azokat, Moritz Pál tanácsos vett belőlük, de miután a ferences hitszónok elleni perben eretnekséggel vádolták, beszolgáltatta, majd elégették. Nem sokkal később újra lutheránus könyveket égettek a városban. Pozsonyban előbb 1525-ben kellett távoznia egy ferencesnek prédikációi miatt, majd 1528-ban két, egy svájci és egy ulmi származású ferences beszélt lutheri szellemben, akiket később elfogtak és egyiküket kivégezték. A vidéken élő német lakosság körében Sopron és Kőszeg között, illetve a Fertő tó nyugati partján gyorsan elterjedtek az új tanok, és maguk felé hajlították a lakosság csaknem egészét.⁴¹ Ennek ellenére a hazai reformációkutatás kiemelt terei a korszakban az egyes reformátorok életrajzain és esetleges humanista műveltségükön kívül az alsó-magyarországi bányavárosok, a felső-magyarországi szabad királyi városok, Erdély vagy a főúri, illetve az ún. „mezővárosi reformáció”, továbbá Mária királyné és Brandenburgi György révén Buda, hozzájuk viszonyítva kevésbé foglalkozik a nyugati határszélel.⁴²

Mindenesetre a budai királyi udvar kezdetben nem állt szemben az egyház megreformálását célzó és a visszaéléseket ostromozó mozgalommal, ugyanakkor tekintetbe kell venni, hogy az oszmánok déli előrenyomulása ellenében elsősorban és sokszor szinte egyedül a Szentszék sietett Magyarország segítségére a szavakon túl rendszeres anyagi támogatással is. II. Lajos nem hunyhatott szemet a probléma felett, mivel 1523-ben Tomasso Cajetan de Vio, majd később Lorenzo Campeggio bíboros is Budára jött, távozásuk után pedig Antonio Burgio báró képviselte Róma érdekeit a

⁴¹ CSEPREGI, 2013. 27–29. p.; DÖRNHÖFER, GUSTAV ADOLF: Die evangelische Kirche im Burgenlande. Wien, 1924. (továbbiakban: DÖRNHÖFER, 1924.) 5–6. p.; HÁZI JENŐ: Sopron középkori egyháztörténete. Sopron, 1939. (továbbiakban: HÁZI, 1939.) 64–65. p. A Kristóf ferences (illetve később egyre inkább Moritz Pál kalmár) elleni per részletes bemutatása: PAYR, 1917. 42–57. p.; HÁZI, 1939. 46–56. p. Az újabb könyvégetésre: HÁZI, 1938. II/5. 431. p.

⁴² Ld. legutóbb: CSEPREGI, 2013.; ŐZE SÁNDOR: A határ és a határtalan. Identitáselemek vizsgálata a 16. századi magyar ütközőzóna népességénél. Bp., 2006.; Uő: Die Vertreibung der helvetischen Reformation in den ungarischen Grenzgebieten des sechszenten Jahrhunderts. In: Pietas non sola Romana: Studia memoriae Stephani Borzsák dedicata. Hrsg.: Czeglédy Anita et al. Bp., 2010. 609–622. p.; SZAKÁLY FERENC: Mezőváros és reformáció. Tanulmányok a korai magyar polgárosodás kérdéséhez. Bp., 1995. (Humanizmus és reformáció.); BOTTA ISTVÁN: Huszár Gál élete, művei és kora. 1512?–1575. Bp., 1991. (Humanizmus és reformáció.); illetve számos további példa (elsősorban a Balassi kiadó *Humanizmus és reformáció* könyvsorozatából), amelyek felsorolására jelen keretek között nincs mód. Az itt felsorolt munkák annak ellenére is jelzik a kutatási trendet, hogy egyes megállapításaik azóta elavultnak számítanak, vagy parázs viták keresztüztüében állnak. SCHRÖDL JÓZSEF: A pozsonyi ág. hitv. evang. egyházközösség története I. Pozsony, 1906. (továbbiakban: SCHRÖDL, 1906.) 48–49. p.

magyar fővárosban egészen 1526-ig. A szentszéki intelmek nem voltak teljesen alaptalanok: a keresztény egység felbomlása, és ez a későbbi évtizedek történeiséből ki is derült, valóban nagy veszélybe sodorta Magyarországot. 1523-ban már törvény is született, amelyben fő- és jószágvesztésre ítélték a lutheránusokat. Ennek azonban nemigen volt foganatja még a király környezetében sem. 1521. december 24-től kezdve egyre-másra bocsátottak ki rendeleteket az egyes városok részére, hogy lépjenek fel az eretnekek ellen, végrehajtásukat általában elszabotálták, de nem mindenhol: Németújváron 1524-ben elégettek egy eretneket (minden bizonnyal Johannes Baumgartnert) a nála talált – Conrad Cordatushoz tartozó – írássokkal együtt.⁴³ A nagyszebenieknek adott parancsban már az eretnek művek is szóba kerülnek, amelyeket el kell égetni.⁴⁴ Eközben Szalkai László esztergomi érsek a papság körében próbált rendeletekkel gátat vetni a lutheri tanok terjedésének.⁴⁵

1526-ban mind Pozsonyba, mind Sopronba, valamint a két megyébe is kiküldtek királyi biztosokat, akik azt jelentették Szalkainak, hogy Sopronban a polgárságból és az egyháziak közül senkit sem „fertőzött meg” a lutheri szekta, csupán a polgárjoggal nem rendelkező lakosság közt némelyeket.⁴⁶ II. Lajos is elismeréssel nyugtázta a híreket.⁴⁷ A jelentés azonban túl optimista volt, még abban a hónapban legalább egy soproni polgárt fogdába vetettek eretnekség miatt.⁴⁸ A protestáns történetírás sokáig úgy gondolta, hogy Pozsonyban a városvezetés a biztosok megérkezéséig eltüntetette a nyilvánvaló bizonyítékokat, illetve igyekezett a kiküldöttek kedvében járni, hogy aztán távozásuk után maga a polgármester terjessze Luther tételeit. Utóbbi 1906-ban Schrödl József meggyőző érvekkel cáfolta, ám a köztudatból nem sikerült teljesen kiirtania.⁴⁹

A kettős királyság idejében a szembenálló királyok, I. Ferdinánd és I. János Rómához maradtak hűek, hogy megnyerjék (illetve János esetében, akit a török szövetség miatt kiközösítettek, visszaszerezze) a pápa támogatását, de a főurak ekkoriban már felismerték a reformáció nyújtotta lehetőségeket, ha egyházi javakat akartak maguknak lefoglalni. Ez ellentmondásokat is szült, ugyanis az uralkodók sokszor kénytelenek voltak szemet

⁴³ PAYR SÁNDOR: Luther és a magyarok. Bp., 1930. 7–8. p.; ERNST, AUGUST: Geschichte des Burgenlandes. Wien, 1987. (továbbiakban: ERNST, 1987.) 159. p.; CSEPREGI, 2013. 60., 79., 86. (Mária királyné védelmébe vett egy a pápa ellen szónokló prédikátort.), 87–88. p. Ernst csak az eretnekégetés évszámát és helyét közli, Csepregi pedig az áldozatot, a könyvek tulajdonosát, viszont a helyszínt tágabban adja meg (Nyugat-Magyarország), így, noha szépen egybevága a két eset, némi esélye annak is van, hogy külön-külön eseményekről van szó. ZOVÁNYI, 1986. 26–42., 50–51., 54., 56–59. p.

⁴⁴ Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitújítás korából. Szerk.: Bunyitay Vince et. al. I–V. Bp., 1902–1912. (továbbiakban: ETE.) I. 125. sz.

⁴⁵ ZOVÁNYI, 1986. 44. p.

⁴⁶ ETE. I. 250. sz.

⁴⁷ ETE. I. 254. sz.

⁴⁸ ETE. I. 259. sz.

⁴⁹ ZOVÁNYI, 1986. 65–66. p.; SCHRÖDL, 1906. 40–41. p. Utóbbi értelmezés szerint a városi számadáskönyvben olvasható „lutterische Artickl” nem a kilenc évvel korábbi 95 pontra utal, hanem a lutheránusok ellen 1523-ban és 1525-ben hozott törvénycikkeket takarja.

hunyni a nagyurak vallási szimpátiája felett, ha meg akarták tartani olykor felettebb ingadozó hűségüket.⁵⁰ Azonban ezekben az évtizedekben még nagyon nehéz volt megmondani, hogy ki mennyire tért el Róma tanításától és mennyire tette magáévá a reformátorokét, utóbbiak tanai közül pedig mennyit lehet összeegyeztetni a katolikus tanítással. Emellett Luther, el-lentétben Melanchtonnal, az általa feleslegesnek vélt szertartások lassú kivezetését ajánlotta, tekintettel a helyi hívek érzékenységeire, így a hitújítás nyilvánvalósága is egyházközségenként eltérhetett.⁵¹ Siegmund Staudacher selmecbányai plébános 1531-ben történt házasságkötésekor lemondott, és bár visszahívták, ezt elutasította, nehogy nős voltával botrányt okozzon.⁵² Bebek Imre székesfehérvári prépost pedig, aki 1533-ban nemcsak hogy eljegyzett egy lányt, de „belenyúlt” annak szertartásába is, diszpenzációt kért a pápától, hogy pap maradhasson.⁵³

A nemesség körében Mohács előtt jórészt ismeretlen, Brandenburgi György ellenfelei esetében pedig akár még ellenszenves is lehetett az új tanítás. Korábban Perényi Péter birtokai esetében a reformáció megjelenését a protestáns történetírás igen korai, 1521 körüli időpontra tette, de Zoványi Jenő bizonyítékaikat felületesnek ítélte meg.⁵⁴

Az 1530-as, 1540-es években szerte a Dunántúlon terjedtek az új tanok. Payr Sándor az első protestáns egyházközségek alapítását 1530–31-re teszi úgy Sárospatakon és Debrecenben, mint Pápán, utóbbi helyen működött (ha ugyan működött) egy Bálint nevű hitújító pap, és egy magát „nem pápistának” valló iskolamester, Gyzdavith Péter, a Rába és a Balaton között pedig ebben az időben tevékenykedett Dévai Bíró Mátyás.⁵⁵ A nyugati ha-

⁵⁰ ZOVÁNYI, 1986. 68–70. p. 1527. augusztus 20-án a megállíthatatlanul előrenyomuló Ferdinándnak még nem kellett szembenéznie az új tanokkal szimpatizáló főurakkal, esetleges ingatag hűségükkel, ezért szigorú büntetést helyez kilátásba a Szűz Máriát és a szenteket profanizáló, képromboló, a szertartásokat megváltoztató, két szín alatt áldoztató és áldozó, gyónását és bűjtöt elmulasztó személyek, és a kivetkezett, megházasodó papok ellen. A rendelet pontjait magyarul Révész Imre ismertette. RÉVÉSZ IMRE: Dévay Bíró Mátyás első magyar reformátor életrajza és irodalmi művei. Pest, 1863. 24–26. p. Tőle idézi, de téves kelettel (augusztus 27.): KEVEHÁZI, 2005. 41–42. p. Ezt a rendeletet interpretálhatjuk úgy is, mint bizonyítékot arra, hogy az új tanok már széleskörűen elterjedtek, ám úgy is, mint külföldi példák egyszerű átemelését. Uo., 43. p. Utóbbi véleményt erősítheti, hogy Ferdinánd összes tartományai számára íródott. Teljes kiadása: RAUPACH, BERNHARD: Erläutertes Evangelisches Oesterreich. Nützliche Beylagen. Hamburg, 1736. (továbbiakban: RAUPACH, 1736.) 60–68. p.

⁵¹ ZOVÁNYI, 1986. 77–83. p. Óvatosságra int a fogalomhasználatlaltal kapcsolatban (evangélikus, protestáns, lutheránus, reformáció): CSEPREGI, 2013. 98., 279–283. p.

⁵² CSEPREGI, 2013. 214. p.

⁵³ CSEPREGI, 2013. 214–215. p.; ERDÉLYI GABRIELLA: Szökött szerzetesek. Erőszak és fiatalok a késő középkorban. Bp., 2011. (továbbiakban: ERDÉLYI, 2011.) 28. p.

⁵⁴ ZOVÁNYI, 1986. 14–16. p.; KEVEHÁZI, 2005. 35–36. p.

⁵⁵ ZOVÁNYI, 1986. 117–120. p.; PAYR SÁNDOR: Az Ágostai Hitvallás története Magyarországon. Sopron, 1930. 127. p.; KEVEHÁZI, 2005. 158–159. p. Bálint pap legendás alakja helyett Pápa reformációjának kezdeteit újabban a Thurzó családhoz kötik, hozzátéve, hogy a korábban lutheránus szimpatizánsnak tartott Török Bálint pápai földesurasága idejéről (1536–1541) nem maradtak arra vonatkozó nyomok,

társzélről kevés kézzelfogható adat maradt a terjedésről. Ismert, hogy a soproni német papság nagyja Ausztriában szerezte meg képzettségét, később pedig több ausztriai protestáns is Nyugat-Magyarországra menekült az otthoni üldözések elől. Azt is tudjuk, hogy Raidl Ulrik soproni városplébános, akinek magatartását 20. századi történetíró utóda, Bán János nagyban felelőssé tette a soproni hívek lutheranizmus felé fordulásáért, két szín alatt áldoztatott, a városban élő ferenceseket pedig rendszeresen zaklatták, míg végül 1541-ben ideiglenesen elhagyták Sopront.⁵⁶ A környék egyházi életére vonatkozóan nagyon kevés forrás áll rendelkezésre, ezért a kutatók jobbára csak találgathatnak. A ruszti evangélikus gyülekezet monográfusa, Karl Fiedler például konkrét bizonyítékok híján azt a hipotézist állította fel, hogy a nagyon intenzív Ruszt-Sopron kereskedelmi kapcsolatok és a lutheri tanítás 1520-as évek első felében történt soproni megjelenése miatt a környéken sem maradhatott ismeretlen, tehát Rusztba is korán eljutott, bár elismerte, hogy az evangélikus közösség csak a század második feléből ismert.⁵⁷ Fiedler hasonlóképp érvelt Fertőmeggyes esetében is, amely ekkoriban Sopron jobbágyfalvai közé tartozott. Bár önálló plébániája volt, és az 1521-ben ott szolgáló pap, Peter Haller neve is ismert, de arról nem maradt fenn adat, hogy milyen szellemben tanította a gondjaira bízottakat. Ugyanez az 1531-ben ott lévő Johann Prunner plébánosról sem ismert.⁵⁸

Az írásbeli bizonyítékok hiánya vagy csekély száma ellenére azonban az 1520-as évek második és az 1530-as évek első fele nagyon ideális volt az alternatív tanok elterjedéséhez és a papság fegyelmének fellazulásához a győri egyházmegye területén, ugyanis nem volt rezideáló püspökük. Paksi Balázs meghalt Mohácsnál, a Szapolyai által kinevezett Homonnai Gábornak pedig I. Ferdinánd 1527. évi hadjárata után esélye sem maradt elfoglalni székhelyét. Az egyházmegye jövedelmeit világiaknak kötötték le, köztük Mária özvegy királynénak, a püspöki szék betöltésére pedig csak 1534-ben került sor, de még azután is sok év telt el, hogy az új püspök visszakap-

hogy folytatódott volna a hitújítás. Török esetében is kimutatták, hogy a lutheranizmusát alátámasztó legfőbb érv, az egyházi javak bitorlása nem reformátori szellemének, hanem csupán bírvágyának lehet bizonyítéka. Ugyancsak nem kimutatható Pemfflinger Márk ottani hitújító tevékenysége. BESSENYEI JÓZSEF: Enyingi Török Bálint és a reformáció. Pápa mezőváros reformációjának kezdetei. In: Mezőváros, reformáció és irodalom. (16–18. század) Szerk.: Szabó András. Bp., 2005. (továbbiakban: BESSENYEI, 2005.) 33–37. p.

⁵⁶ Bán nem tartja eretneknek Raidlot, ugyanakkor az őt és a többi anyag katolikus papot is felelőssé teszi amiatt, hogy a lakosság később olyan buzgó hívévé vált a lutheránus Gerengelnek, aki viszont lelkesen végezte lelkipásztori kötelességeit. BÁN JÁNOS: Sopron újkori egyháztörténete. Sopron, 1939. (továbbiakban: BÁN, 1939.) 2., 6–9., 13., 21–22., 24., 45–47. p.; ZOVÁNYI, 1986. 133. p. A ferencesekről: PAYR, 1917. 64., 74–75. p. Az Ausztriából 1532 után ájtott protestánsokról: Uo., 71. p.

⁵⁷ Az első prédikátoruk 1570-ből ismert, Johann Strauss, akit Magyaróvár evangélikus kapitánya helyezett oda. FIEDLER, KARL: Geschichte der evangelischen Pfarrgemeinde A. B. in Rust. Eisenstadt, [1951]. (továbbiakban: FIEDLER, 1951.) 9–11. p.

⁵⁸ FIEDLER, KARL: Geschichte der evangelischen Pfarrgemeinde A. B. in Mörbisch am See. Eisenstadt, [1961]. (továbbiakban: FIEDLER, 1961.) 16–17. p.; HÁZI, 1939. 255. p.

ja várait és lekötött jövedelmeit.⁵⁹ A helyi földesurak közül a 40-es években a kismartoni zálogbirtokos Fürstök és Hans von Weispriach a saját birtokaikon lehetőséget teremtettek a hitújítás zavartalan lefolyására. A kismartoni Fürstök közül az első, I. Miksa császár diplomatája, Veit még katolikusként halt meg, de testvére, Ernst már a hitújítás támogatója lehetett. Az ő fia, Moritz hozzáállását pedig jól jelzi, hogy kifizette egy József nevű ágostonos esküvőjének költségeit.⁶⁰ Ennek eredményeként a század második felében lutheránussá lett a Kismartonhoz tartozó Purbach, Apetlon, St. Margarethen, Donnerskirchen, Oggau és Schützen. Magának a reformációnak a megjelenését a kismartoni uradalomban adatszinten az 1532-es évhez kötik, ám ezután hosszas csend következik, mígnem 1551-ben Jekkel Konrád soproni jegyző meg nem említi a lajtaszentgyörgyi, illetve a nagy- és kishőflányi lutheránusokat, akiknek prédikátorai is voltak. Magában Kismarton mezővárosában 1552-ben még katolikus plébános volt, de nevét a következő évben már nem említették, amelyből a szakirodalom meglehetősen merészséggel az evangélikus reformáció azonnali győzelmét állapította meg.⁶¹ Sopron jobbágyfalvaiban ellenben az 1570-es évekig nincs nyoma a felekezeti váltásnak.⁶² Egy megyebéli birtokosról, Ládonyi Györgyről testvére azt írta 1543-ban, hogy „immáron tiszta luter.”⁶³

Bár a dunántúli reformáció terjedése az 1530-as években indult meg, Tolnában például csak az 1540-es évek elejétől vannak kétségtelen bizonyítékok a lutheránus jelenlétre.⁶⁴ Az évtized végén Pozsony megyéből több adat is fennmaradt arról, hogy egyes plébánosok (például Alsószelein, Misesérden) bevezették a népnyelvű istentiszteletet a latin mise mellé.⁶⁵ Magában Pozsony városában a hitújítás terjedését gátolta, hogy 1526 és 1527 között, illetve 1529 után itt alakították ki Ferdinánd országrészének központját, és sokat tartózkodtak itt a magyar püspökök. A város evangélikus érzelmi vezetői 1542-ben megpróbálkoztak egy nős szerzetest meghívni prédikátornak, de a király parancsára rövidesen ki kellett adniuk az útját. Az 1540-es években a német katonaság révén a püspöki székhelyen, Győrben, valamint Bakics Pál pártfogása révén a Győr megyei Héderváron is meggyökerezett a protestantizmus, Magyaróváron pedig szintén a német várkapitány oltalma alatt kezdte meg működését 1554-ben Huszár Gál.⁶⁶ Huszár 1557-ben nyomdát is felállított, ám a győri nagyprépost a következő évben kijárt ellene egy királyi rendeletet, s két évvel később kénytelen volt

⁵⁹ CSERMELYI JÓZSEF: „Iaurinicum” Grazból. Veit von Fladnitz és a győri egyházmegye tizedei. In: *Primus inter omnes. Tanulmányok Bedy Vince születésének 150. évfordulójára*. Szerk.: Arató György et al. Győr, 2016. 171–176., 185. p.; PAYR, 1917. 72. p.

⁶⁰ ZOVÁNYI, 1986. 134. p.; BÁN, 1939. 15. p.; PAYR, 1917. 73. p.; ZIMMERMANN, BERNHARD HANS: *Das Luthertum in Eisenstadt in Geschichte und Gegenwart, 1532–1932*. [Eisenstadt], [1934]. (továbbiakban: ZIMMERMANN, 1934.) 15. p.

⁶¹ FIEDLER, 1951. 10. p.; FIEDLER, 1961. 17. p; DÖRNHÖFER, 1924. 6. p.; ZIMMERMANN, 1934. 14–15. p. (A jegyzőt tévesen Jakobnak nevezte.)

⁶² BÁN, 1939. 63. p.

⁶³ PAYR, 1917. 71. p. Vö.: MNL. OL. P 430. (= Kisfaludy család ifjabb ága.) 1–1543. No. 2.

⁶⁴ KEVEHÁZI, 2005. 108. p.

⁶⁵ ZOVÁNYI, 1986. 241. p.

⁶⁶ SCHRÖDL, 1906. 50., 52–53. p.; ZOVÁNYI, 1986. 244. p.

elhagyni a nyugati országrészt.⁶⁷ Török Bálint halála után Pápán is evangélikus plébánost választottak, 1560-ban pedig a ferencesek távozni kényszerültek.⁶⁸ Sopronban a szimpatizáns, de nem egyértelműen lutheránus papok után 1553-ban a bécsi egyházmegye Fochter Farkas lett a prédikátor, majd 1557-től a plébános is, aki bár hitújító nem volt, bevezette a két szín alatti áldozást, mert annak tilalmát Ferdinánd 1556-ban önhatalmúlag felfüggesztette. A város felekezetváltása nem volt olyan gyors, mint például Brassóban, Sopronban a molnárok és ácsok céhe által létrehozott Szent Farkas Társulat 1543. évi szabályzatában még megmutatkozik a késő középkori vallásosság. 1551-ben azonban már komoly egyházi visszasságok voltak, ami miatt Jekkel Konrád jegyző feljelentést tett a püspöknél, amelyből 1553-ig tartó pereskedés kezdődött a város és a püspök között a beneficiumok kezelése és a papi hagyatékok város általi lefoglalása miatt. Ennek lezárulása után is rossz viszony maradt a város és a papság között, kivéve az egy Forchtert. Az evangélikus felekezet győzelme végül Gerengel Simon prédikátor 1565. évi meghívásával és szervezőmunkájával, illetve a magyar nyelvű protestáns lelkészek megjelenésével lett teljes. Katekizmusa tanúsága szerint Gerengel nagyon óvatosan reformált, került a konfliktust a katolikusokkal.⁶⁹ Vele ellentétben az 1550-es években a sárvári tanító írásban tagadta, hogy Oláh Miklós esztergomi érsek jó keresztény volna. A Kőszeghez közeli határ menti záloguradalom, Borostyánkő urai is az új tanok szimpatizánsai voltak. Ennek 1541-ben adta tanújelét Ehrenreich von Königsberg, amikor Weispriach mellett ő is aláírta a reformációs vizsgálóbizottságról szóló kérvényt. Mindazonáltal Borostyánkő első név szerint ismert protestáns lelkésze, Gerengel Simon 1564-től működött itt, de csupán egy évig, mert a soproniak egy nagyhatású ottani prédikációját követően meghívták magukhoz.⁷⁰

Kőszegen 1551-ből származnak az első biztos jelek a reformáció megjelenésére, ekkor már lutheránus volt a városhíró, egyes adatok szerint pedig 1554-ben már túlsúlyba kerültek a protestánsok.⁷¹ A kőszegi zálogbir-

⁶⁷ ZOVÁNYI, 1986. 475. p.

⁶⁸ BESSENYEI, 2005. 37–39. p.

⁶⁹ KEVEHÁZI, 2005. 166–167. p.; BÁN, 1939. 5., 15–51. p.; PAYR, 1917. 81–83. p. Forchter megítélésében Bán ellentétes véleményen áll Payrral vagy Zoványi Jenővel, aki szerint nyíltan lutheránus volt. PAYR, 1917. 90., 93–94. p.; ZOVÁNYI, 1986. 245. p. Bán érvelése szerint Forchter végrendelete mást sugall, illetve 1565-ben ő is állást foglalt a korábban Pozsonyból elűzött, de ekkor soproni javadalmat nyert Szalathy Ádám prédikátor ellen, ami miatt Szalathynak távoznia kellett Sopronból is. 1556. február 20-án Ferdinánd két megkötést alkalmazott a két szín alatti áldozással kapcsolatban: ott alkalmazhatják, ahol korábban is szokásban volt (Sopronban erre is volt példa Forchter előtt), és alkalmazása nem párosulhat dogmatikai eltérésekkel, tehát csupán szertartásbeli változtatást rendelt el a király. VÖLKER, KARL: Die Entwicklung des Protestantismus in Österreich. Leipzig–Prag–Annahof–Wien, 1917. (továbbiakban: VÖLKER, 1917.) 30. p.

⁷⁰ PRICKLER, 1960. 236. p.

⁷¹ BARISKA ISTVÁN: A kőszegi evangélikus templom. In: Savaria. A Vas Megyei Múzeumok Értesítője, 15. Szombathely, 1981. 377–392. p. (továbbiakban: BARISKA, 1981.) 377–378. p.; ZOVÁNYI, 1986. 245–246. p. Az 1554. évhez kötik, hogy Michael Altz városplebános elhagyta hivatalát és átadta a templom kulcsait a

tokosok ebben az időben szinte kivétel nélkül a lassan végleg elszakadó evangélikus felekezet hívei közül kerültek ki Weispriachtól kezdve Christoph von Teuffelen és ifj. Jurisics Miklóson keresztül Franz von Schönaichig és a Csoronokig. Csupán a rövid ideig (1574–1575) zálogoló Svetkovic Katalinról lehet tudni, hogy hű maradt Rómához.⁷² A város vegyes lakosságú volt, magyar többséggel, de mellettük a németek is létre tudtak hozni külön gyülekezetet. Utóbbiak lelkésze az egykori katolikus plébános, Michael Altz volt. A két gyülekezet 1569 és 1572 között különült el véglegesen.⁷³ Épp ezekből az évekből ismerjük a kőszegi uradalom plébániarendszerét. Kabolddal ellentétben, ahol az uradalom összes faluja, Csáva kivételével, egy plébániához tartozott, a veperdihez, amelynek így a 16. század végén hat filiája volt, a kőszegi uradalomhoz tartozó 14 helységből kilencben (Kőszeg, Nagybarom, Locsmánd, Frankó, Felsőszakony, Tömörd, Asszonyfa, Gencs, Pöse) saját plébánia volt, Kiszsidányt Peresznyéről, Alsószakonyt Felsőszakonyból, Ludadot, Doroszlót és Lukácsházát pedig Pöséről látták el. A templomok mindegyikének volt búcsúnapja, kivéve a kőszegit.⁷⁴ Ezek a plébániák a földesurak kegyurasága alatt álltak, kivéve némileg a kőszegit, ahol a polgárság választotta a plébánost és a káplánt. Az 1569. évi bizottsági határozat újraszabályozta a plébánosi javadalmak betöltését, amihez immár szükség volt a város, a zálogbirtokos és Bécs egyetértésére, bár ez ellen az első két fél panasszal élt. Az uralkodó azonban nem adott helyt ezeknek, így a papválasztás joga a városnál maradt, a megerősítése az uradalomnál, viszály esetén pedig a kormányzéké maradt a döntés joga.⁷⁵ Az

lutheránusoknak. Azonban Bariska István kutatásaiból régóta tudjuk, hogy ő is áttért, tehát nem hagyta el végleg a híveit. Mindezek ellenére az 1554. évi dátumot azóta is kiemelten kezelik. KEVEHÁZI LÁSZLÓ: A kőszegi gyülekezet története. H.n., é.n. – Kőszegi Evangélikus Egyházközség. Online: <http://koszeg.lutheran.hu> – 2017. március.; Uő: Gyülekezetünk történetéből. – Uo.

⁷² BARISKA, 1981. 378. p. A zálogbirtokosok felsorolását ld.: BARISKA, 2007. 49. p.; ill. egy némileg bővebb, bár számos hibát tartalmazó táblázatot: Uő: Katharina Batthyány-Schwetkovich, die Gattin von Franz I. Batthyány, und ihre Beziehungen zur Stadt Kőszeg/Güns. In: Die Familie Batthyány I. Hrsg.: Kropf, Rudolf. Eisenstadt, 2014. 40–41. p.

⁷³ BARISKA, 1981. 378. p.

⁷⁴ ÖStA. AVA-FHKA. AH. Niederösterreichisches Vizedomamt. Urbare 1194. Az 1569. évi keltezéshez megjegyzendő, hogy a 48. folio recto oldalán 1571. évi bejegyzés is szerepel, amely nem tűnik utólagos, marginális feljegyzésnek. A lukácsházi adatot tartalmazó lap elveszett, a kőszegi plébániánál (fol. 128v–129 r) pedig nem említ búcsúnapot. Kaboldra: Allgemeine Landestopographie. III. 765. p.

⁷⁵ A város által kiválasztott jelöltet bemutatták a zálogbirtokosnak, s ha ő beleegyezett személyébe, akkor vagy az uralkodó, vagy az alsó-ausztriai kormányzék nevezte ki. Látható, hogy bár a zálogos úr és az udvar formálisan nem vett részt a jelöltállításban, mindegyikük meg tudta akadályozni a számára nem elfogadható személyek kinevezését, a végső szót pedig Bécs mondta ki. MNL. VML. KFL. Acta Miscellanea 1569. november 9., Kőszeg. A város minél többet meg akart őrizni szabad plébánosválasztási jogából, ezért ugyan elfogadta az uralkodói megerősítés tervét (amelyet könnyebb formássággá silányítani), de a zálogbirtokost ki akarta zárni a folyamatból. MNL. VML. KFL. Acta Miscellanea 1569. november 10. b., Kőszeg. Ifj. Jurisics Miklós ezzel szemben, hangsúlyozva, hogy ő és elődei akadályozták meg,

1550-es években, Teuffel zálogurasága idején érkezett Semlyén Simont tartják az első protestáns magyar városi lelkésznek, aki 1572-ig működött Kőszegen.⁷⁶ A kőszegi felekezetváltás időszaka nem volt mentes a botrányos, és elsősorban a katolikusok számára kellemetlen eseményektől. 1557-ben ugyanis a locsmándi plébános lelőtte a helyi bírót. Ifj. Jurisics Miklós jelentette az esetet a győri püspöknek, azonban hosszú hónapokig állt az ügy, miközben érdekes dolgok derültek ki a gyilkosról: korábban Kassán volt katoná, nem a bíró volt az első halálos áldozata, mindenhová, még a templomba is fegyveresen járt, és gyaníthatóan nem is igazi pap, mert semmilyen igazolást nem tudott felmutatni. Habár minden évszázadban előfordulnak efféle papi ruhába bújt kalandorok, a 16. században az effajta szökevények és a velük szemben történő egyházi eljárás lassúsága különösen nagy ártalmára lehetett a katolikus egyháznak.⁷⁷

Az új tanok terjedése épp az 1550-es évek elejére érte el azt a szintet, hogy egyre nehezebbé vált az evangélikusok ellen törvényeket hozni, ugyanis az országgyűléseken részt vevő rendek nagy része szimpatizált velük. Az 1554. évi nádorválasztáson győztes Nádasdy Tamás is támogatta a reformációt, hiszen ő alkalmazta az Oláh érseket támadó tanítót is. Az evangélikusok mellett a reformátusok előretörését mutatta, hogy 1556-ban már csak az anabaptisták ellen tudtak törvényt hozni.⁷⁸ Azonban a rendeknek nem volt elég hatalmuk arra, hogy teljesen megkössék Ferdinánd király kezét, aki az 1550-es évek végén is folytatta a rendeletalkotást, sőt, még utolsó országgyűlése idején, 1563-ban is keményen támadták a királyi előterjesztések a protestánsokat. Engedményekre tőle nem is, csak evangélikus érzelmű fiától, I. Miksától számíthattak.⁷⁹

Nyugat-Magyarország nagy földbirtokosai: a Batthyányiak (Németújvár, Rohonc-Szalónak), a Nádasdyak (Kanizsa, Sárvár, Léka, Kapuvár, Sopronkeresztúr) és a Széchyek (Felsőlendva) is lassan áttértek előbb az evangélikus, majd esetenként a református hitre.⁸⁰ Az utóbbi felekezet az

hogy a püspök nevezhesse ki a plébánost, azt szerette volna elérni, hogy a földesúri és a császári megerősítés egy füst alatt történjék meg, s ő adhassa a másodikat is az uralkodó nevében. MNL. VML. KFL. Acta Miscellanea 1569. november 11., Kőszeg. A végső döntés MNL. VML. KFL. Acta Miscellanea 1570. április 10., Wien.

⁷⁶ BARISKA, 1981. 378. p. Nem biztos, hogy folyamatosan, ugyanis egy 1559. áprilisi hír szerint fél éve felmondtak egy bizonyos Simon káplánnak. MNL. VML. KFL. 1559. április, Kőszeg.

⁷⁷ MNL. VML. KFL. Acta Miscellanea 1558. január 7., Kőszeg; 1558. augusztus 21., H. n.

⁷⁸ ZOVÁNYI, 1986. 264–265., 269., 272. p.

⁷⁹ ZOVÁNYI, 1986. 462., 469., 483–485. p.

⁸⁰ BARISKA, 1981. 378. p. Az akkor Zala megyéhez tartozó Balaton-felvidéken, továbbá Veszprém, Sopron és Vas megyékben birtokos Csoron János szintén evangélikus hírében állt, de hogy milyen nehéz erre konkrét bizonyítékokat lelteni, elég csupán Csoron 1561. augusztus 13-án kelt levelét említeni, Oláh Miklós érsekhez. A levél első felében egy javaslatának elfogadhatóságáról érdeklődik, amelyet Oláh beleegyezése esetén ki kell hirdetni jobbágjai közt, hogy tudják „mýhez kellýen magokat tartaný.” Nyilvánvalóan itt csupán a Kaboldon birtokos Csoron és a Lánzsért bíró Oláh közti szomszédsági ügyekről volt szó. A levél második részében viszont kiderül, hogy Oláh azt kéri Csorontól, hogy „en hýthemet es týztessegemet kwthnem”, mire utóbbi kijelentette, hogy ezt tőle ne kívánja, „mert en meeg soha senkýnek hýthemet nem

1550-es években már megjelent Nyugat-Magyarországon is, Huszár Gál szimpatizált velük Magyaróváron, s a kőszegi magyarok közt is követőkre talált, az 1560-as években pedig nagyon elterjedt a Dunántúl magyarsága között. A felekezetszervezés is lendületesebb lett a határszélen, az 1554-es magyaróvári zsinaton szuperintendenst választottak.⁸¹

Ugyanebben az időben anabaptista, illetve baptista kézművesek telepedtek le Sopronban és környékén. Szerencsájukra iparosságuk miatt sem a város, sem a földesúr (Nádasdy Tamás) nem üldözte el őket.⁸²

Sok szerzeteskolostor ürrült ki ezekben az évtizedekben, és voltak, amelyek csak a király által folyósított alamizsnával tudták fenntartani magukat, mint a soproni és pozsonyi ferencesek. Utóbbiak menedéket adtak a reformáció előretörése miatt más vidékről elűzött társaiknak.⁸³

1564-ben Magyarországon is megjelentek az illíriai Flacius Mátyás merev evangélikus tanainak és azon meggyőződésének követői, hogy az ember állapota a bűn, elsőként Győrben. Habár a flaciánus nézetek megosztóak voltak az evangélikusok között, Győr mellett később Kanizsán és a nyugati határszél több németek lakta településén működött olyan lelkész, aki ezeket a hitelveket fogadta el. E tekintetben (is) úgy tűnik, a nyelvhatár fontosabb tényezőnek bizonyult, mint az országhatár, ugyanis a flaciánus lelkészek nyugat-magyarországi működésük előtt vagy után a Német-római Birodalom területén tevékenykedtek. Főleg rájuk volt jellemző, hogy miután elveik miatt szembekerültek ausztriai gyülekezetükkel vagy a világi hatalommal, pár kilométerrel arrébb, de immár a határ innenső oldalán, ugyanakkor a zálogrendszer miatt még így is kicsit Ausztriában érezve magukat folytatták a lelkészkedést. Erre utal, hogy „száműzetésük” alatt is sok energiát fektettek az ausztriai reformációs küzdelmekbe. Az 1580-as években több helyütt már a záloguradalmakban is fellépett ellenük a világi hatalom, Kőszegen 1584-ben a magyar lelkész feljelentésére vált meg a városi tanács német társától.⁸⁴

Az osztrák örökös tartományok egyházkormányzatának képe elég tarka volt, akárcsak maguk a tartományok, bennük a sok kis egyházfejedelmi enklávéval. A bécsi és bécsújhelyi püspökségek csak a 15. század végén jöttek létre, fennhatóságuk csak kis területre terjedt ki. Alsó- és Felső-

kwthwttem”. Elsőre könnyen úgy tűnhet, hogy a katolikus Oláh hite megváltoztatását kéri szomszédjától, de továbbolvasva a levelet, annál a résznél, ahol Csoron kifejti aggodalmát, hogy szolgálai vagy mások által „lenne en hÿrem nekwl valamÿ raythok es ottan en serwnnem meg hÿthemben”, már gyanakodhatunk, hogy inkább eskütételről lehetett szó, amely, minthogy tudjuk, hogy Oláh és Csoron általában rossz szomszédságban voltak, minden bizonnyal világi természetű lehetett. MNL. OL. P 184. (= Oláh család levéltára.) I-1. No. 4. Köszönet Kanász Viktornak a jelzet elküldéséért, illetve Szovák Mártonnak, aki kétségét fejezte ki a szöveg értelmezésével kapcsolatban, s ezzel inspirált engem az újbóli alapos vizsgálatra. Az Oláh-Csoron szomszédi viszonyról, illetve Csoron János felekezetváltásáról: VARGA SZABOLCS: A devecseri Choronok. In: *Fons*, 2001. 3. sz. 259–310. p., 294–295., 301. p.

⁸¹ ZOVÁNYI, 1986. 327–330., 441–444. p.; DÖRNHÖFER, 1924. 6. p.

⁸² ZOVÁNYI, 1986. 344–345. p.; PAYR, 1917. 91–92. p.

⁸³ ZOVÁNYI, 1986. 273–274. p.

⁸⁴ ZOVÁNYI, 1986. 294. p.; Uő: A magyarországi protestantizmus 1565-től 1600-ig. Bp., 1977. (Humanizmus és reformáció) (továbbiakban: ZOVÁNYI, 1977.) 313–315. p.

Ausztria nagy része a passauai püspökséghez tartozott, a belső-ausztriai tartományokban (Karintia, Krajna, Stájerország) és Tirolban viszont a freisingi, bambergi, gurki, lavanti, trienti, brixeni, salzburgi, laibachi és churi püspökség osztozott.⁸⁵

Az ausztriai reformáció kezdetét egy szimbolikus dátum felhasználásával akár 1521. április 17-re is keltezhjük. E napon írt levelet két kihallgatása között Luther a bécsi császári könyvtárosnak és diplomatának, Johannes Cuspinianusnak, kérve őt, hogy fogadja levelezőtársai körébe. Emellett azt is megírta neki, hogy másnap nem szándékozik visszavonni vitatott tételeit.⁸⁶ Szimbolikus kezdő időpontok használata azonban eszmétörténeti folyamatokra általában nem szerencsés, hiszen Luther korábban is ismert volt Bécsben, mivel 1519 és 1521 között egy helyi nyomdász, Johann Singriener 17 írását nyomtatta ki. A bécsi egyetem tanári kara kezdetben nem akarta kihirdetni a Luthert kiközösítő pápai bullát, amelyet Johannes Eck 1520 novemberében küldött el nekik, csak 1521. december 30-án tette ezt meg. A fővárosban élő humanista kör érdeklődést mutatott az új tanítás iránt, ezért kaphatott a würzburgi dóm volt prédikátora, Paul Speratus (aki mellesleg épp Budára tartott, ahol papi állást ajánlottak neki) Bécsben átutazván 1522-ben püspöki engedélyt, hogy prédikálhasson (pontosabban védőbeszédet mondhasson) a Stephansdomban. Speratus ugyanis ágyast tartott, ezért egy szerzetes hevesen kikelt ellene, ő pedig válaszként január 12-én megtartotta a keresztségen túli fogadalmakat, különösen a cölibátust és a szerzetességet ostromozó prédikációját, ami miatt a bécsi teológiai fakultás vizsgálatot indított ellene, és annak megtörténteig felfüggesztette prédikálási jogát. Speratus elmenekült, s mivel nem vetette alá magát a vizsgálatnak Budára sem mehetett immár.⁸⁷ Ekkortájt az új tanok szimpatizánsokat találtak egyes bécsi polgárok mellett például a bécsűjhegyi ágostonos kanonokok vagy Perchtoldsdorf polgárságának köreiben. Speratuson kívül az ismertebb korai lutheránus papok közé tartozott Jakob Peregrin bécsi ispotálylelkész és Johann Vaesel. Akárcsak Magyarországon, itt is rövid idő alatt megjelentek az uralkodó környezetében. A Kasztíliaiban nevelkedett Ferdinánd azonban nem volt olyan türelmes hozzájuk, mint húga, Mária, és Luther wormsi elítélése után sorban bocsátotta ki szigorú rendeleteit az újonnan megjelent „eretnekségek” követői ellen. A királyi utasítások kézbesítésével nem is volt különösebb probléma, nagy részüket kinyomtatták, de később már csak a helyi igazgatáson múlt, hogy mennyire szorgalmasan hajtják azokat végre. Johann Vaeselt tiltott prédikációért száműzték, egy bécsi polgárt, Kaspar Taubert pedig 1524. szeptember 17-én kivégeztek, amivel ő lett az ausztriai reformáció első ismert halálos áldozata.⁸⁸

⁸⁵ MECENSEFFY, GRETE: *Geschichte des Protestantismus in Österreich*. Graz–Köln, 1956. (továbbiakban: MECENSEFFY, 1956.) 4. p.

⁸⁶ Magyar fordításban ld.: Luther válogatott művei. 7. Levelek. Szerk.: Csepregi Zoltán. Bp., 2013. 227. p.

⁸⁷ CSEPREGI, 2013. 129–130. p.; REINGRABNER, GUSTAV: *Protestantismus in Niederösterreich*. St. Pölten–Wien, 1977. (továbbiakban: REINGRABNER, 1977.) 3. p.; MECENSEFFY, 1956. 9. p.; SCHRÖDL, 1906. 35. p.; ZOVÁNYI, 1986. 25. p.

⁸⁸ REINGRABNER, 1977. 3–5. p.; BÁN, 1939. 2–3. p. Ferdinánd bátyja, V. Károly is kijelentette 1521-ben Wormsban, hogy ősei mind a római egyház hű fiai voltak,

Luther hívei mellett az újrakeresztelők is megjelentek Ausztriában, kis városi gyülekezeteket alakítva Bécsben, Melkben, Ybbsben és más helyeken. Bécsben az első ismert felnőtt keresztelezés 1527-ben volt, ezután azonban a közösséget felszámolták, a vezetőket pedig kivégezték. Időről-időre mégis újra felbukkantak Bécsben.⁸⁹ Az új tanok elterjedésével szemben I. Ferdinánd arra törekedett, hogy a római egyházat megtisztítsa a visszaélésektől, többek között ezért rendelt el általános egyházlátogatást, amelyet 1528-ban hajtottak végre. A rendeletben szereplő visszaélések közé tartozott a már korábban betiltott eretnek tanok befogadása az egyházközségekbe. Az ausztriai papok képzettsége és fegyelmezettsége gyenge volt, az 1520-as évektől egyre többen éltek ágyassal vagy feleséggel. Sokakat felháborított egyes plébániák italmérő helyekké alakítása, illetve a misealapítványok elhanyagolása. A külföldi egyházfőkkel szemben is ellenérzés bontakozott ki, különösen Ernő bajor herceggel, aki 1517 és 1540 között passauai adminisztrátor volt. A másik tekintélyes egyházfő, Matthäus Lang salzburgi érsek pedig egyházkormányzati szerepének rovására elsősorban diplomata volt. 1525-ben az innsbrucki tartományi gyűlésen a követelések között szerepelt a brixeni és a trienti püspökség szekularizációja és plébános-választási jog adása az egyházközségeknek.⁹⁰

A tartományfejedelem 1527. augusztus 20-án szigorú rendeleteket is hozott a vallási élet megváltoztatói ellen. A középkori egyházszervezet ekkor még működött, de ami a vallásosságot illeti, 1530 körül elapadtak az új templomokra, alapítványokra és jámbor cselekedetekre szánt felajánlások. Párhuzamosan ezzel, az oszmánok jelentette fenyegetés miatt Ferdinánd kénytelen volt Ausztriában is az egyház vagyonához nyúlni, ami az alsópapság szintjén súlyos pénzhányhoz vezetett. Ez is hozzájárult az 1530-as évektől egyre súlyosabb paphiányhoz, amely önmagát gerjesztő folyamatként tovább gyengítette a római egyház pozícióit a terjeszkedő protestánsokkal szemben. Az 1544. évi egyházlátogatások már igen súlyos hiányosságokat tártak fel. Miközben az evangélikus mozgalom teljes felszámolása inkább bizonyult vágyálomnak, mint reálisan elérhető célnak, az oszmán fenyegetés egyre inkább közeli valósággá vált. V. Károly már 1532 nyarán felismerte, hogy nem célszerű végeláthatatlan belharcokba merülni, miközben Szulejmán szultán Bécs felé masírozik, ezért felfüggesztette a protestánsok elleni birodalmi átkot és a büntetőeljárásokat. Ferdinánd ekkor még nem enyhített eretnekellenes rendeletein, de a későbbi években elkezdett kompromisszumokat keresni, és egyházi reformokat kezdeményezni, és csak kevés rendelkezést adott ki az eretnekek ellen. Azonban ez nem változtatott az eredeti szándékán, miszerint kiszűri a katolikus hittel összeegyeztethetetlen tanításokat terjesztőket, megakadályozza tanaik terjesztését és visszavezeti a megtévesztetteket Róma kebelébe. Ennek jeleként 1551. augusztus 1-jén attól tette függővé a mezővárosi és városi tanítók

egészen halálukig. *Die Macht des Königs*. Hrsg.: Jussen, Bernhard. München, 2005. 307. p. (A vonatkozó rész Martin van Gelderen munkája.)

⁸⁹ REINGRABNER, 1977. 5. p.

⁹⁰ REINGRABNER, 1977. 5–8. p. Vö.: CSEPREGLI, 2013. 181. p. Az 1528. évi egyházlátogatás elrendelése: VÖLKER, 1917. 28. p. Az ausztriai papságról: BÁN, 1939. 3–4. p. MECENSEFFY, 1956. 5–7., 17., 21–22. p.

alkalmazását, hogy a bécsi egyetem vagy az illetékes püspök tanúsítja alkalmasságukat.⁹¹

Ausztriában a városokban terjedt el leggyorsabban a lutheránus tanítás, köszönhetően a köztük és a többi német város között lévő kapcsolati hálónak, valamint a polgárság magasabb műveltségi szintjéből adódó befogadókészségének. Luther mellett Tirolban, Svájc felől a helvét reformtanok is teret nyertek. A 1522-ben történt Sankt Pölten-i zavargásokat, melynek során Szűz Máriát szidalmazták, már a reformáció terjedésével hozzák összefüggésbe. Egy-egy város hitbeli megreformálása gyakran egy-egy jelentős polgár nevéhez kapcsolódott, aki gazdasági és politikai hatalmát ezen ügy sikerre vitelének szolgálatába állította. A protestánsok itteni helyzetét ugyanakkor bonyolította, hogy sok javadalom felett nem ők, hanem a tartományfejedelem vagy egy szerzetesközösség rendelkezett, így például St. Pöltenben is addig működhetett evangélikus lelkész, ameddig a plébániát névleg vezető ágostonosokat meg tudták győzni, hogy őrä bízzák a lelképásztori feladatokat. E miatt a külső befolyás miatt a tartományfejedelmi városokban az 1580-as, 90-es években vissza is szorították a protestantizmust, míg a földesúri fennhatóság alatt állókban ez általában csak 30-35 évvel később történt meg. A Puchheimékhez tartozó Hornban az 1560-as években győzedelmeskedett az evangélikus felekezet, de győzelmük csak addig tartott, amíg 1620 után az új földesúr vissza nem állította a katolikusok uralmát.⁹²

A lutheri tanok a belső-ausztriai tartományokban a bányászok körében bukkantak fel, Krajnában 1525-ben pedig már a papság körében is adatható a meglétük. Terjedésüket itt is megkönnyítette a papság feyelmi állapotának gyengesége, amelyet az ezt megjavítani hivatott 1522. évi mühlbergi zsinat elég sötét színekkel festett le. A világi papok végül is az 1528. évi vizitációk tanúsága szerint kevésbé vették át a katolikustól eltérő tanokat, ellenben a kolostorokban élők létszáma erősen mecsapant.⁹³ Az anabaptisták elterjedését a korábbi intézkedések hatástalanságát látva Sigmund von Dietrichstein (aki különben az evangélikusokkal szimpatizált) stájer tartományi kapitány (Landeshauptmann) 1529-ben javaik felgyújtásával kívánta meggátolni. E felekezet stájerországi tagjai végül 1548-ban Morvaországba menekültek.⁹⁴ A lutheránusok azonban elterjedtek, és arra törekedtek, hogy megkapják ugyanazokat az engedményeket, mint amelyeket Alsó- és Felső-Ausztriában élők. Az ő dolgukat nehezítette az a körülmény, hogy I. Ferdinánd halála után a déli tartományokat nem Miksa, hanem öccse, Károly főherceg kapta meg, aki jóval kevésbé bizonyult engedékenynek. A rendek csak hosszas tárgyalásokat követően, 1578-ban tudtak engedményeket kicsikarni tőle. Azonban a brucki libellus sem engedélyezte a tartományfejedelmi városokban a prédikátorok működését,

⁹¹ REINGRABNER, 1977. 5–8. p.; 1527. évi rendelet: RAUPACH, 1736. 60–68. p.; 1551. évi rendelet: VÖLKER, 1917. 29. p.; MECENSEFFY, 1956. 29. p.

⁹² REINGRABNER, 1977. 9–10. p.; MECENSEFFY, 1956. 8., 10. p.

⁹³ ILWOF, FRANZ: Der Protestantismus in Steiermark, Kärnten und Krain. Graz, 1900. 5–12. p.

⁹⁴ Uo., 13–15. p. A tartományi kapitányok kormányozták az egyes tartományokat a helyi rendekkel együtt. Nekik kellett gondoskodni a belső békéről és a külső védekezésről, de döntéseiket a bécsi kormányzat akarata határozta meg. MECENSEFFY, 1956. 4., 14. p.

ellensúlyként pedig hét évvel később XIII. Gergely pápa jóváhagyásával megalakult a grazi jezsuita egyetem.⁹⁵

A nemesség körében elsősorban az egyházi visszaélések elleni fellépéssel váltottak ki szimpátiát az evangélikusok, az osztrák tartományok 1525. évi általános rendi gyűlésén kérelmet terjesztettek be az evangélium szabad és hiteles hirdetése érdekében. E követelés az 1532. évi innsbrucki tartományi gyűlésen is elhangzott. 1538-ban az evangélikusok, saját hitük igaz voltának igazolásaképp, Jörg von Perkheim vezetésével beadványt szerkesztettek Ferdinándnak. Jóllehet egyes nemesek kihasználták a lehetőséget, hogy egyházi javadalmakra és tizedjövedelmekre tegyék rá a kezüket, de nem csupán ez mozgatta a nemesség felekezetváltását. A földesurak kötelessége volt gondoskodni a megüresedett plébániák betöltéséről, aminek a katolikus papok hiánya ellenére igyekeztek megfelelni, azokat tekintve alkalmas jelölteknek, akik Isten szavát hitelesen, bármiféle hozzátoldás nélkül közvetítik a híveknek.⁹⁶ Az 1530-as évek vége felé a rendek igyekeztek rávenni Ferdinándot, hogy foglalkozzon az egyház reformjával, és az igaz hit védelme érdekében számolja fel a zwingliánus, anabaptista és pápista tévedéseket. Az 1541. évi oszmán sikereket Isten büntetésének tekintő ausztriai lutheránus rendek az 1541/42. évi prágai általános rendi gyűlésen még határozottabban követelték, hogy engedélyezzék számukra a „tisza evangéliumon” alapuló vallásgyakorlatot. Az 1541 decemberében beadott beadványukat Justus Jonas szerkesztette, és sok nemes írta alá, köztük Hans von Weispriach, valamint a legjelentősebb városok (Bécs, Graz, Linz, St. Veit, Laibach stb.) küldöttei is. Ebben az időben, 1538-tól jelentek meg az ausztriai diákok a wittenbergi egyetem anyakönyveiben, de más protestáns egyetemeket is elkezdtek látogatni, miközben a bécsi egyetem rohamosan veszített népszerűségéből. Lassan kihalt az a generáció, amely még katolikus nevelést kapott, és alkalomadtán ezért nem tudta teljes mértékben magáévá tenni az elszakadást Rómától.⁹⁷ Az evangélikusokat támogatta többek között az Eitzing, a Grabner, a Roggendorf, illetve a Nyugat-Magyarországon is érdekelt Teuffel és Zinzendorf család. Egy idő után már I. Ferdinánd környezete is tele lett Luther-szimpatizánssal.⁹⁸ Ugyanúgy, mint Magyarországon, ezekben az évtizedekben még nem alakult ki válaszfal a felekezetek között, ezért nehéz megmondani, ki milyen mértékben volt híve egyiknek-másiknak. Az augsburgi vallásbékét követően a tartományi rendek el szeretnék volna érni, hogy az eredetileg csak a birodalmi rendeknek fenntartott ius reformandi jogát rájuk is kiterjesszék, s így megválaszthatasák a kegyuraságuk, illetve földesúri hatalmuk alatt állók felekezeti hovatartozását. Erre azért volt szükségük, mert az örökös tartományokat, ahol Habsburgok uralkodtak, a vallásbéke katolikusnak hagyta a nagyszámú evangélikus ellenében.⁹⁹ 1555 után a katolikus egyházszervezet gyorsan hanyatlott, az evangélikussá váló területek urai, illetve a városi vezetők átvették a helyi plébániákat, amelyek így többé-kevésbé elszakadtak a püs-

⁹⁵ MECENSEFFY, 1956. 61–65., 75. p.; VÖLKER, 1917. 39. p.

⁹⁶ REINGRABNER, 1977. 6–8. p. Az 1532. évi gyűlésen Tirol és Elő-Ausztria kivételével minden örökös tartomány részt vett. MECENSEFFY, 1956. 28. p.

⁹⁷ REINGRABNER, 1977. 6–8. p.; MECENSEFFY, 1956. 9., 28–29. p.; RAUPACH, 1736. 75–82. p.

⁹⁸ ZOVÁNYI, 1986. 75–76. p.; MECENSEFFY, 1956. 11. p.

⁹⁹ REINGRABNER, 1977. 7., 9. p.; VÖLKER, 1917. 13. p.

pököktől.¹⁰⁰ Jóllehet I. Ferdinánd haláláig ellenállt az augsburgi jogosítványok kiterjesztésének, halála után fiát, II. Miksát személyes szimpátiája mellett az oszmánokkal folytatott háború által elemésztett pénzmennyiség pótlásának igénye engedményekre vette rá. 1568. augusztus 18-án engedélyezte az augsburgi hitvallás követését az alsó-ausztriai (majd december 7-én a felső-ausztriai) nemességnek, majd emellé 1571. január 14-én megkapták birtokaikra a *ius reformandi*-t is. Abbéli törekvésüket azonban nem engedélyezte, hogy Bécsben evangélikus templom, illetve prédikátor lehessen.¹⁰¹ Bár ama törekvésük végül is nem ért cél, hogy egységes reformált egyházat építsenek ki az örökös tartományokban, sikerült létrehozniuk egy 250 plébániából álló szervezetet.¹⁰² A protestáns felekezetek elterjedtségére nem állnak rendelkezésre folyamatos kimutatások, kivéve a nemességnél. A szakirodalom az augsburgi vallásbékét követő évekre datálja robbanásszerű elterjedésüket, s a becslések szerint 1570 körül a lakosság 75-80%-a evangélikus volt.¹⁰³

A 16. századi nyugat-magyarországi konfesszionalizáció egy meglehetősen lassú folyamat volt, kevés fennmaradt bizonyítékkal. Bár a lutheránus tanok már Mohács előtt megjelentek a térségben, a térhódítás kétségtelen bizonyítékai csak az 1550-es évekből maradtak fenn, amely egyes szakmunkák felépítésében is látszik, például Fiedler könyvecskéiben, aki Ruszt és Fertőmeggyes esetében is a lutheri tanítás korai megjelenéséről majd gyors terjedéséről írt, de ezután kénytelen volt az 1570-es, 1580-as éveknél folytatni, minthogy nem talált korábbi adatokat evangélikus prédikátorok működésére. Ausztriában a folyamat valamivel gyorsabb volt, de ott is csak az 1540-es években kezdődött el a felekezetsváltás (Perkheim 1538-as beadványa majdnem egy évtizeddel megelőzte a hasonló magyarországi hitvallásokat). Helytörténeti munkák esetén célszerűbb lenne szem előtt tartani, hogy az egyházi reformok igénye egyrészt nem jelentett automatikusan Rómától való elszakadást, másrészt a felek évtizedekig reménykedtek abban, hogy a szakadás nem lesz végleges. A wittenbergi hitújítók körében is csak az 1530-as évekre vált általánossá, hogy a pápát az Antikrisztussal azonosítsák. Ám III. Pál pápa még ezután is a lutheránusok visszahódításán munkálkodott. Konfesszionalizációs szempontból katolikus oldalon a trienti zsinat (1545–1563) határozatainak jóval nagyobb jelentőségük volt, mint a Luther tételeit 1520-ban elítélő pápai bullának. Konkrét bizonyítékok hiánya vagy nem kielégítő volta esetén érdemes óvatossággal kezelni az olyan állításokat, hogy egyes településeken már az 1520-as, 1530-as évektől evangélikus volt a lakosság.¹⁰⁴

¹⁰⁰ REINGRABNER, 1977. 9. p.

¹⁰¹ REINGRABNER, 1977. 11. p.; VÖLKER, 1917. 31–35. p.

¹⁰² REINGRABNER, 1977. 15–16. p.

¹⁰³ REINGRABNER, 1977. 14. p.

¹⁰⁴ Természetesen nem ugyanaz, ha a források beszélnek tömeges elterjedésről (például: Brodarics István 1533. augusztus 1-i levele a pápához. In: Stephanus Brodericus – Epistulae. Ed.: Kasza, Petrus. Bp., 2012. 367. p.) mint ha az átlagos korabeli elterjedtségből források nélkül is megszületik a következtetés, hogy adott településen is elterjedtek, vagy többségben voltak. CSEPREGI, 2013. 258., 271. p.

A reformáció szolgálatában

Az 1529-ben a törökök által feldúlt katzelsdorfi ferences kolostor, amelyet Hans von Weispriach nagyapja alapított, még újjá tudott épülni, de a 60-as évek közepén Weispriach elűzte az utolsó szerzetest is. Lánya, Susanna ezután iskolát létesített az épületben, amit evangélikus kézbe adott, testvére, Judith pedig 1568-ban a Linzben élő Habsburg Katalin lengyel királynénak ajánlotta a Szentírás rendszeres olvasását.¹⁰⁵ Ez mérhetetlen mérségnek tűnhet még egy főrend lányától is, de ha tekintetbe vesszük, hogy Judith anyja volt a királyné egykori főudvarmesternője, kapcsolatuk megengedhette ezt a fajta bizalmasságot. Hans von Weispriach is bejáratos volt az udvarba, 1564-ben személyesen tárgyalt a Miksa császárral Johann Sebastian Pfauser evangélikus udvari prédikátor visszahívása érdekében.¹⁰⁶

Ami Kismartont illeti, zálogos úrként Weispriach az uralkodó nevében kegyúri jogokat is gyakorolt uradalmi területén. 1556-ban evangélikus prédikátort nevezett ki oda Georg Egger személyében, de ő 1562-ben távozni kényszerült. Egger ausztriai származású volt, St. Pöltenben született 1530-ban. Még katolikusként nevelkedett, a helyi ágostonos kanonokok közzé lépett, és Nausea püspök szentelte pappá 1552-ben. Első állomás helyén, a magyar határhoz közeli Bruck an der Leithában vált a lutheri tanok követőjévé és feleséget is vett maga mellé. Kismartoni működéséről keveset tudunk, ám annyit igen, hogy erőteljesen szembeszállt a katolikus liturgiával, ami miatt az uralkodó 1557 és 1560 között kétszer is megparancsolta eltávolítását. 1562 után egy újabb nős pap, Florian Peter volt a kismartoni plébános, de működésének pontos időhatárait nem ismerjük.¹⁰⁷ 1569. április 24-én Jakob Beigwitzer kismartoni prédikátor kapta a helyi plébániai javadalmat, aki legkésőbb 1582-ig maradt. Ez annak köszönhetően vált lehetővé, mert bár Weispriach halála után Miksa császár visszaváltotta a kismartoni uradalmat, hogy a kapitánynak kinevezett Hannibal von Zinzendorf, majd utóda, Seyfried Kollonitsch szintén evangélikusok voltak.¹⁰⁸

A középkori kismartoni ferences kolostor a 16. században elnéptelenedett. A kismartoni polgárok szerették volna megszerezni az épületet ispotálynak és szegényháznak, mivel a régen ispotálynak használt kis házat eladták. Az 1569. augusztus 8. és október 27. között megtartott kamarai bizottsági vizsgálat helyt adott kérésüknek. A kolostor üres volt, és már ráfért volna egy alapos építészeti felújítás, de nem lehetett egyszerűen kisértíteni, ugyanis a ferencesek az uralkodóhoz fordultak visszaszerzése érdekében. Weispriach tehát Michael Moser kismartoni jószágkormányzó

¹⁰⁵ Dehio-Handbuch, 2003. 905. p.; FEYMAN, WALTER: Geschichte der Herrschaft Kobersdorf/Burgenland von ihren Anfängen bis zur Übernahme durch Fürst Palatin Paul Esterhazy. Wien, 1970. (Kézirat. Disszertáció.) 119. p.; ZIMMERMANN, 1934. 16–17. p.

¹⁰⁶ ZIMMERMANN, 1934. 17. p.

¹⁰⁷ MECENSEFFY, 1956. 68. p.; ZIMMERMANN, 1934. 17–18., 68. p.; SINOWATZ, FRED: Reformation und katholische Restauration in der Grafschaft Forchtenstein und Herrschaft Eisenstadt. Eisenstadt, 1957. (továbbiakban: SINOWATZ, 1957.) 25. p.

¹⁰⁸ ÖStA. AVA-FHKA. AH. NÖHA. E 29/B (Eisenstadt, Stadt) fol. 876.; MECENSEFFY, 1956. 68–69. p. Habár Beigwitzer működését 1582-ig datálja maga Zimmermann is, ténylegesen csupán annyi biztos, hogy 1582. augusztus 27-én volt kismartoni plébánosként írt alá. ZIMMERMANN, 1934. 79. p.

útján tárgyalni kezdett a szerzetesekkel, és 1563-ban felajánlott 30 forintnyi éves bérleti díjat az épületért és tartozékaiért. Az üzlet azonban még hosszú ideig nem kötött meg, csak akkor vett új lendületet, amikor 1569-ben a császár beleegyezett az ispotállyá alakításba. Úgy tűnik, 1570-ben már a soproni gvárdián is hajlandó volt elfogadni Moser ajánlatát.¹⁰⁹

Más plébános-kinevezésekről is tudunk Weispriach idejéből: 1566-ban Hans Seeperger került Kishöflányba, de ő egy éven belül meghalt.¹¹⁰ Beigwitzer kinevezésével egy időben a nagyhöflányi plébános, Jakob Zeyssl, a széleskúti Bartholomäus Heindelius és a purbach-i Andreas Zsinkl is reverzálist adtak Weispriachnak, amelyben vállalták, hogy az augsburgi hitvalláshoz tartják magukat.¹¹¹ A kismartoni uradalom területén a következő helységeken voltak még plébániák ekkoriban: Oszlop, Zárány, Oka, Sérc, Fehéregyháza, Vulkapordány, Szentmargit, Apetlon és Szentgyörgy, vagyis a községi uradalomhoz hasonló sűrűségű volt a plébániarendszer, majdnem minden falu önálló egyházközséggel bírt.¹¹²

A horvát reformáció kísérlete

Weispriach egyik legnagyobb terve a birtokain élő horvátok áttérítése volt. Mielőtt erről részletesebben szó esne, röviden ki kell térni a horvátok 16. századi népvándorlására, amelynek során a hódító Oszmán Birodalom elől a déli határvidéken élők tömegei menekültek északnyugatra, és telepedtek meg a Dráva és a Duna közötti, nyugat-magyarországi határvidéken.¹¹³

A bevándorolt horvátok nem olyan körülmények között találkoztak a lutheri felekezettel, mint a nyugati határvidéket lakó másik két nép, a németek és a magyarok. Előbbiek a városi polgárságuk révén kereskedelmi és kulturális kapcsolatban álltak a délnémet városokkal. Utóbbiak felekezetváltása összetett kérdés, amelyet máig sem sikerült minden részletében tisztázni, ugyanakkor biztos, hogy a földesurak mellett a végvári katonaságnak, a közép- és alsópapság egy részének is szerepük volt a magyarok nagy részének felekezetváltásában.¹¹⁴ A horvátokra szinte kizárólag a főurak felekezetváltása és felekezetváltoztató szándéka hathatott. A lelkészek

¹⁰⁹ ZIMMERMANN, 1934. 20. p.; ÖStA. AVA-FHKA. AH. Niederösterreichisches Vizedomamt. Urbare 1196. fol. 1r., 8v., 44r–45r., 94v–95r., 103v. Vö.: Allgemeine Landestopographie. II. 364. p. (A vonatkozó rész Josef Karl Homma munkája.)

¹¹⁰ SINOWATZ, 1957. 30–31. p.

¹¹¹ MNL. VML. KFL. Acta Miscellanea 1569. április 24. a–c.

¹¹² ÖStA. AVA-FHKA. AH. Niederösterreichisches Vizedomamt. Urbare 1195. fol. 10v. A kismartoni és fraknoi uradalom helységei az 1560-as években (voltak olyanok, mint Zemenye vagy Marz, amelyek részben az egyikhez, részben a másikhoz tartoztak): ÖStA. AVA-FHKA. AH. Niederösterreichisches Vizedomamt. Urbare 1196. fol. 75v–81v.

¹¹³ Természetesen voltak horvátok, akik ennél északabbra jutottak, például Horváth-Stancsics Gergely (1558–1597), de ő már második generációs volt, apja, Márk még elsősorban a Dunántúlon élt és tevékenykedett (Győr, Csókakő, Körmend, Szigetvár). BUCSAY, MIHÁLY: Der Protestantismus in Ungarn I. Wien–Köln–Graz, 1977. (továbbiakban: BUCSAY, 1977.) 130. p.; SZAKÁLY FERENC: Egy végvári kapitány hétköznapijai. (Horváth Márk szigeti kapitány levelezése Nádasdy Tamás nádorral és szervitoraival, 1556–1561.) In: Somogy megye múltjából – Levéltári évkönyv, 18. Szerk.: Kanyar József. Kaposvár, 1987. 46–50. p.

¹¹⁴ Erre ld.: ZOVÁNYI, 1986. 62–63. p.; ERDÉLYI, 2011. 164., 205. p.

közül Sztárai Mihály és társai ugyan a Drávától délre is terjesztették az evangélikus tanokat, ám a délszlávok között ez nem járt tartós eredménnyel. A határ innenső oldalán a Zrínyi, a Batthyány és az Erdődy család állásfoglalása lehetett rájuk a legnagyobb hatással, míg Belső-Ausztriában Hans Ungnad, Sonnegg bárója volt a reformáció és ennek folyományaképp a szlovén és horvát nyelvű irodalom egyik legnagyobb támogatója. Ungnad 1530 és 1556 között Stájerország tartományi kapitánya volt, de vallási okok miatt ekkor megvált hivatalától és Württembergbe távozott, ahol akkoriban az evangélikus Kristóf herceg uralkodott. 1561-ben létrehozott egy nyomdát Tübingenben, amely később Urachba költözött, ahol számos délszláv reformátor, Primož Trubar vagy Stephan Consul munkáit is kiadták.¹¹⁵ Ugyan 1564-ben meghalt, de a protestáns délszlávok nem maradtak pártfogó nélkül. Zrínyi György (1549–1603) számos prédikátort telepített le muraközi birtokain, illetve 1570-ben nyomdát is létesített csáktornyai rezidenciája közelében, Nedelicen (Drávavásárhely, ma Nedelišće), miközben a katolikus papokat elkergette falvaiból. Neki köszönhető a protestantizmus (Zrínyi élete vége felé már a reformátusokat részesítette előnyben) uralomra jutása a Muraközben.¹¹⁶ Erdődy Péter horvát bánt és fiát, Tamást, valamint Zrínyi György testvéreit és a Frangepánokat ugyancsak megnyerte magának a reformáció.¹¹⁷ Az új felekezet terjedése e biztató körülmények között meg is indult Szlavóniában, azonban Draskovich György 1563-tól kezdődő zágrábi püspöksége fordulatot hozott, annak is köszönhetően, hogy horvát-szlavón bánként (1567-től) világi hatalma és a horvát törvényhozásra való befolyása is jócskán megnőtt. A püspök kíméletlenül üldözte a protestánsokat, eltávolította állomáshelyeikről áttért papjait, ám csak visszaszorítania sikerült a lutheránusokat, felszámolni már nem.¹¹⁸

A kismartoni uradalom területén először az 1515. évi urbáriumban találkozzunk horvát nevű személyekkel, a század közepére Trausdorfbán, Vulkapordányban, Oszlopban, Zarányban és Antauban alakult ki nagyszámú kisebbség vagy éppen többség. A Soprontól északnyugatra található Baumgartenben 1528-tól mutathatóak ki, Batthyány Ferenc Fejér megyei birtokain pedig 1524-ben jelentek meg, az 1530-as és 1540-es években pedig a földesúr betelepítette őket a németújvári, illetve a szalónaki uradalom területére is.¹¹⁹ A horvátok bevándorlását felgyorsította, hogy az 1529-

¹¹⁵ BUCSAY, 1977. 82. p.; NASCHENWENG, HANNES P.: Die Landeshauptleute der Steiermark, 1236–2002. Graz, 2002. 123. p.; ZOVÁNYI, 1986. 315–316. p.; A Companion to the Reformation in Central Europe. Ed.: Louthan, Howard – Murdock, Graeme. Leiden, 2015. (továbbiakban: LOUTHAN–MURDOCK, 2015.) 155. p.

¹¹⁶ BUCSAY, 1977. 82–83. p.; ZOVÁNYI, 1986. 316., 319–320. p.

¹¹⁷ ZOVÁNYI, 1986. 479. p.; ZOVÁNYI, 1977. 316. p.

¹¹⁸ ZOVÁNYI, 1977. 317–319. p.

¹¹⁹ ÖStA. AVA-FHKA. AH. Niederösterreichisches Vizedomamt. Urbare 1195. fol. 123v–132v, 139r–145v, 186r–191v, 220v–227r, 234v–239r.; FAZEKAS, ISTVÁN: Franz I. Batthyány und seine Frau Katharina Schwetkowitz. Der Aufstieg der Familie Batthyány im 16. Jahrhundert. In: Die Familie Batthyány I. Hrsg.: Kropf, Rudolf. Eisenstadt, 2014. (továbbiakban: FAZEKAS, 2014.) 23. p. A szalónaki uradalmat, pontosabban először a felét csak 1541-ben szerezte meg. ZIMÁNYI, 1968. 16. p.; ZIMMERMANN, BERNHARD HANS: Reformation und Gegenreformation bei den Kroaten

es, de főleg az 1532-es szultáni hadjárat végigvonult a Nyugat-Dunántúlon, és megtizedelte az ott élő lakosságot, az 1550-es években pedig pestisjárvány sújtotta az életben maradtakat. Emiatt a környék földesurainak éppúgy szükségessé vált új jobbágynak költöztetni az elnéptelenedett falvakba, amennyire a horvát menekülteknek a biztonságos lakóhelyre. A 16. században horvátok hozták létre vagy telepítették újra a rohonc-szalónaki uradalomban Barátmajort, Sirokányt és Polányfalvát, emellett sokan költöztek be Csatár, Csém, Hodász, Óhodász, Kisszentmihály, Kulcsárfalu, Mérem, Kis- és Nagynarda, Sámfalva, Szabar és Újfalva településekre. A betelepülés több hullámban történt 1580-ig.¹²⁰ A horvát, illetve a hódoltság területéről történő magyar bevándorlással az 1530-as és 40-es évek jellemző népességcsökkenés Nyugat-Magyarországon megállt, és lassan növekedni kezdett a lakosság száma.¹²¹

Batthyány Ferenc szimpatizált ugyan a reformáció egyes törekvéseivel, rossz véleményrel volt a kortárs püspökökről és a törököt is a visszaélések miatti büntetésnek tekintette, ám élete végéig (1566) katolikus maradt, amelyet ékesen jelez láncon hordható Szent Kereszt-ereklyéje is, valamint az, hogy unokaöccse fiát, Gáspárt a padovai jezsuita gimnáziumban taníttatta. Felesége, Svetkovics Katalin pedig 1572-ben beengedte birtokaira a jezsuitákat. Ferenc unokaöccse, Kristóf inkább lutheránus módon gyakorolta vallását, az ő fia, Boldizsár pedig egyértelműen a protestánsokat támogatta.¹²²

A kőszegi uradalom területén Szabadbárámban és Tömördön telepedtek le horvátok. Az itteni zálogbirtokosok, mint már említettük, az 1540-es évek vége óta protestáns érzelműek voltak.¹²³ Sopronnak, amely 1565-től fogva evangélikus irányítású városnak tekinthető, két jobbágyfalvába telepedtek le horvátok, Kelénpatakba és Kópházára. A város egyik magyar prédikátora, Dragonus Gáspár az 1570-es évek végén és a '80-as évek elején megkísérelte áttéríteni őket, de sikertelenül.¹²⁴

Miután a fentiekben áttekintésre került a leghatalmasabb környékbeli földesurak viszonya az új felekezetekhez, fontos megemlíteni, hogy a falusi lakosság reformációjára vonatkozó csekély számú forrás nem azt látszik támogatni, hogy a jobbágyság szolgalelkűen követte volna földesurait ebben a kérdésben. A földbirtokosok (akik egyben többnyire kegyurak is voltak) ugyan befolyásolhatták a felekezeti kérdést, de a végső szót az egy-

im österreichisch-ungarischen Grenzraum. Eisenstadt, 1950. (továbbiakban: ZIMMERMANN, 1950.) 3. p.; MERŠIĆ, 1963. 104. p.

¹²⁰ ZIMÁNYI, 1968. 16–17. p.; ZIMMERMANN, 1950. 4. p.

¹²¹ HUNYADI, ISTVÁN: Die Entwicklung der Bevölkerung Westungarns im 16. Jahrhundert mit einem Ausblick auf das 17. Jahrhundert. In: Türkenkriege und Kleinlandschaft II. Hrsg.: Kropf, Rudolf. Eisenstadt, 1986. 25., 31–32. p.

¹²² FAZEKAS, 2014. 31–32. p. A Batthyány-család lassú áttérését ld.: KOLTAI ANDRÁS: Batthyány Ádám. Győr. 2012. 51–53. p.

¹²³ BARISKA ISTVÁN: Kísérlet egy menekülő népcsoport reformációjára. In: Protestantizem – zatočišče izgnanik na Petanjich (Nádasdyjev dvorec). Zbornik znanstvenega srečanja Radenci in Tišina, 28. in 29. 10. 1999. Ljubljana, 2000. (továbbiakban: BARISKA, 1999.) 196. p.

¹²⁴ BÁN, 1939. 67–68. p.

házközség mondta ki.¹²⁵ Az egyházközségek megnyeréséhez viszont szükségesek voltak alkalmas, nagy tudású és munkabírási lelkészek, akik át tudták vezetni híveiket a felekezetváltás ekkor még elég széles mezsgyéjén. A földesurakat és a lelkészeket egyfajta szimbiózis kötötte össze a reformáció kérdésében: a prédikátoroknak szüksége volt a földbirtokosok támogatására, vagy legalábbis jóindulatára, hogy eredményesen működhessenek, másrészt alkalmas lelkészek nélkül a földbirtokos sehogyan sem tudta volna áttéríteni (vagy megőrizni, illetve visszatéríteni, hiszen a katolikus felekezetre is alkalmazható a képlet) familiárisait és jobbágyait. Ugyanakkor az előfeltétel mégiscsak a teológusok léte volt, mert prédikátorok nélkül a földbirtokosok részéről sem jelent volna meg az igény a reformációra.

Számos jelentős reformátora kerül ki a 16. századnak a délszlávok közül. A már említett Trubart (1508–1586) tekintik a modern szlovén nyelv atyjának, ugyanis kb. 30 művének legnagyobb részét az anyanyelvén írta, és ezek voltak az első, szlovén nyelven kinyomtatott könyvek. 1530-ban szentelte pappá Trieszt püspöke, első állomáshelyén, Laškóban (akkor Stájerország, ma Szlovénia része) kezdte el Luther és a helvét reformátorok írásait olvasni. Az 1540-es években már a katolikus mellett evangélikus szertartásokat is bevezetett. Ennek ellenére zavartalanul működhetett egészen V. Károly 1547. évi mühlbergi győzelméig a protestánsok felett, ezután viszont a laibachi (ma Ljubljana, Szlovénia) püspök elől száműzetésbe ment Nürnbergbe, ahol nyíltan lutheránussá vált, majd az 1550-ben megjelent katekizmussal elkezdte irodalmi tevékenységét, amelyet később Ungnad környezetébe kerülve folytatott, majd rövid időre visszatérhetett Laibachba szuperintendensként, de 1565-ben ismét száműzték.¹²⁶ Bár lefordított részeket a Bibliából, az első teljes szlovén nyelvű szentírásfordítás csak 1584-ben látott napvilágot Jurij Dalmatinnak köszönhetően.¹²⁷

Észre kell venni, hogy bár Trubar már az 1530-as évek elején kapcsolatba került a reformációval, és egyre közelebb került az evangélikus tanokhoz, nem szakította el magát a katolikus egyháztól és a klérustól egészen első száműzetése idejéig. Feleséget is csak ezután vett. Ez a hosszú átmeneti időszak, amely egy személy felekezetváltását jellemezte, nagyon hasonlít a nyugat-magyarországi reformáció lassú térnyeréséhez.

A másik jelentős név Flaciusé, aki 1520-ban az isztriai Albonában (ma Labin, Horvátország) született, velencei felségterületen. Tanulmányait Velencében, Bázelen, Tübingenben, majd 1541-től Wittenbergben folytatta, ahol később professzorrá nevezték ki. Későbbi működése is a mai Közép- és Észak-Németországhoz kötötte, így ő, Trubarral ellentétben személyesen nem folytatott lelképásztori munkát a délszlávok lakta vidékeken, azonban nem feledkezett meg róluk teljesen: remélte, hogy az általa létrehozni kívánt regensburgi akadémiára szlovén és horvát földről is érkeznek majd diákok, mivel ott nem volt megoldott a lelkészképzés. Hosszabb távú orvosságként Klagenfurtban is létre akart hozni egy teológusképzőt.¹²⁸

A fenti áttekintés után térjünk rá arra a Stephan Consulra, aki Weispriach jóvoltából 12 évig működött a kismartoni és a fraknoi uradalom

¹²⁵ CSEPREGI, 2013. 16. p.

¹²⁶ LOUTHAN–MURDOCK, 2015. 153–156. p.

¹²⁷ LOUTHAN–MURDOCK, 2015. 159. p.

¹²⁸ LOUTHAN–MURDOCK, 2015. 159–160. p.

területén. A magyarországi szakirodalom, bár ismeri személyét, tevékenységével csak Bariska István foglalkozott részletesebben egy Magyarországon csaknem elérhetetlen könyvben megjelent tanulmány erejéig. Csepregi Zoltán nemrégiben megjelent nagy proszopográfiai munkájából csupán annyit tudhatunk meg róla, hogy 1521-ben született az Isztriai-félszigeten lévő Pingventében (ma Buzet, Horvátország), 1554-től kántor volt Regensburgban, 1568-tól lelkész Kismartonban és Fraknón, majd valamikor 1579 előtt halt meg Kismartonban, továbbá, hogy született egy lánya, Anna, aki Jacob Rittschendel soproni lelkész felesége lett.¹²⁹ Azt is megtudhatjuk, hogy horvát bibliafordító volt, de e tevékenységéről az adattár formai kötöttségei nem tették lehetővé a részletes ismertetést. Zoványi Jenő lexikona már bővebben ki tudott térni az isztriai lelkész irodalmi munkásságára, aki az újszövetségen kívül Spangenberg posztilláit, Luther házi posztilláit és többedmagával az ágostai hitvallást fordította le horvátra. Ezen felül megtudhatjuk azt is, hogy magyarországi tevékenysége előtt Hans Ungnad környezetében élt Urachban.¹³⁰ Azonban a tekintetben már ellentmondás merül fel, hogy Zoványi 1567-re, Csepregi pedig 1568-ra tette Consul kismartoni működésének kezdetét. Remélhetőleg alább választ tudunk adni erre a kérdésre is. Bármint is legyen, Zoványi sikeresnek értékelte Consul Kismarton-környéki működését.¹³¹

Consul szülőhelye vegyes lakosságú, velencei fennhatóság alatt álló város volt, ezért a majdani prédikátor horvát anyanyelve mellett olaszul is jól megtanult. A terület a capodistriai (ma Koper, Szlovénia) püspökséghez tartozott, Consul Mitterburgban (ma Pazin, Horvátország) működött plébánosként. 1545-ben az evangélikus hitre tért capodistriai püspök ellen kánoni vizsgálat indult, ezért Consul is jobbnak látta, ha Krajnába menekül. Laibachban és Krainburgban (ma Kranj, Szlovénia) működött prédikátorként. Ekkoriban házasodhatott meg. 1548-ban Trubarhoz hasonlóan őt is száműzte a laibachi püspök, ezért északra vándorolt. 1552-ben találkozott Trubarral Rothenburgban, majd követte őt Kemptenbe. 1554-ben állást kapott a regensburgi városi gymnasium poeticum-ban, ahol 1556-ig működött kántorként. Itt került kapcsolatba a regensburgi szuperintendenssel, Nikolaus Gallusszal. Regensburgból a cseh határ melletti Chamba ment tanítónak. Ezt az állását 1558-ban adta fel Trubar tanácsára, hogy fordítómunkájára összpontosíthasson. Innen Regensburgba ment, ahol megszületett Nikolaus nevű fia. Leányáról már volt szó, de hárman voltak testvérek, a harmadik egy fiú, Oswald. Miután Trubar segítségével kapcsolatba került Hans Ungnaddal, részt vett az urachi nyomda megszervezésében, ahol lakást és évi 170 forint fizetést kapott. 1560-ban Ungnad Nürnbergbe küldte, hogy glagolita betűformákat öntessen. Újszövetségfordításában nagyban támaszkodott Trubar szlovén nyelvű fordítására. A Consul által lefordított Újszövetség 1562-ben latin, 1563-ban pedig glagolita betűkkel hagyta el a nyomdát. 1563-ban fejezték be az Ágostai hitvallás

¹²⁹ CSEPREGI ZOLTÁN: Evangélikus lelkészek Magyarországon (ELEM) Proszopográfiai rész I/1. Bp., 2014. Online: Magyar Evangélikus Digitális Tár: <http://medk.lutheran.hu> – 2017. március. 273. p.; Uo., I/2. 427. p.

¹³⁰ ZOVÁNYI JENŐ: Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon. Szerk.: Ladányi Sándor. Bp., 1977. (3. jav. kiad.) 114. p.

¹³¹ ZOVÁNYI, 1977. 319. p.

lefordítását. Antun Dalmatával együtt Melanchtont, Matthäus Aulbert és Johannes Wingandot fordítottak, majd utolsó közös munkaként Brenz szentbeszédeit. Consul 1562-ben az örökös tartományokba küldték a könyvek értékesítésére, a következő évben hasonló célból a mai Dél-Németországot járta be. 1564-től Robert Eitner zenészlexikona szerint egy bizonyos Weinsberg úr szolgálatába állt. Erről Zimmermann nem ír Consul-életrajzában, lehetséges, hogy a Weinsberg csupán a Weispriach erősen eltorzult alakja. Zimmermann szerint Consul csak 1566-ban hagyta el Urachot és ment vissza Regensburgba, amely ideális helyszín volt irodalmi munkássága folytatásához.¹³²

E hatalmas fordítói munka következtében az alsó-ausztriai reformáció egyik jelentős alakjává váló kiugrott szerzetes, Christoph Reuter (aki maga is vendégeskedett Weispriachnál) 1567. október 9-én Consul ajánlotta a prédikátort kereső Weispriachnak. A levélben említésre kerül, hogy már Christoph Teuffel is érdeklődött Consul iránt, de végül nem alkalmazta, ezért a regensburgi városi tanácsnak kellett írnia, hogy elengedjék, továbbá támogatást kért a Brenz-posztilla kinyomtatásához.¹³³ Úgy tűnik, a tapogatózás mindkét oldalról megindult, és Consul is hamar elfogadta Weispriach ajánlatát, sőt látogatást is tett jövőendő állomáshelyén. A báró november 7-én írt a regensburgi tanácsnak, kérve kántoruk elengedését.¹³⁴ Consul november 20-án már vissza is jelzett egy pozitív hangvételű levélben, beszélt Reuterrel és remélte, hogy hamarosan találkozhat Weispriachhal és a horvátokkal. Kérte továbbá, hogy mivel a posztilláskötet még nem jelenhetett meg, küldje el az uraság azt az 50 forintnyi támogatást, amelyről Reutertől úgy tudta, hogy október 28-án Kremsbe kellett volna érkeznie, cserébe küld 100 példányt a könyvből, továbbá társának, Dalmatának is kér – ismét Reuterre hivatkozva – 20 forintot.¹³⁵ Weispriach egyik ajánlólevele

¹³² ZIMMERMANN, 1934. 70–78. p.; ZOVÁNYI, 1977. 316. p.; LOUTHAN–MURDOCK, 2015. 159. p.; DIMITZ, AUGUST: Geschichte Krains von der Ältesten Zeit bis auf das Jahr 1813 II. Theil. Laibach, 1875. 232., 239., 261. p.; EITNER, ROBERT: Biographisch-Bibliographisches Quellen-Lexikon der Musiker und Musikgelehrten der christlichen Zeitrechnung bis zur Mitte des neunzehnten Jahrhunderts Bd. 3. Leipzig, 1900. 33. p. (A kötetre Günther Handel regensburgi városi levéltáros iránymutatása alapján találtam rá, akinek segítségét ezúton is köszönöm.) A gymnasium poeticum fogalmához: MÁHRLE, WOLFGANG: Poetenschulen. In: Historisches Lexikon Bayerns. (2010. január 11.) Online: <http://www.historisches-lexikon-bayerns.de> – 2017. április.

¹³³ MNL. VML. KFL. Acta Miscellanea 1567. október 9., Stein.

¹³⁴ MNL. VML. KFL. Acta Miscellanea 1567. november 7., Wien. Kiadva elírásokkal: DALMATIN, ANTUN – KONZUL, STIPAN: Postilla 1568. Ratisbona M. D. LXVIII. Pazin, 1993. (továbbiakban: DALMATIN–KONZUL, 1993.) 43. p. Különösképp fel kell hívnom a figyelmet a „erkhenthuss dess Hern Gottes”-nél található hibára, amely valójában „erkhenthuss dess Sone Gottes”-nek olvasandó. A „Sone” alakot Bariska István Sonne formában aktualizálta, „Isten napja” jelentést adva neki, de a „Sone” előtt található személyes névmásnak ez esetben der-nek kellett volna lennie. Véleményem szerint a Sohn szó jobban illik oda, Isten fiának megismeréséről van szó. Vö.: BARISKA, 1999. 198. p.

¹³⁵ MNL. VML. KFL. Acta Miscellanea 1567. november 20., Linz, kiadva sok elírással: DALMATIN–KONZUL, 1993. 45., 47. p.

végül Consul kezébe került, ő adta át a regensburgi tanácsnak november 26-i megérkezése után, viszont a Kismartonból küldött hivatalos meghívó nem jutott el hozzájuk. Ekkor már Dalmata meghívása is napirenden volt, Consul november 30-án kérte Weispriachot, hogy karácsony előtt írjon új meghívót.¹³⁶ Hans gyorsan, már december 6-án válaszolt, ígéretet tett a meghívó elküldésére, összesen 300 forintos éves fizetést ígért Consulnak és Dalmatának, előbbi halála esetén pedig segítséget a családjának. Szóba került a 70 forintnyi támogatás is, Weispriach megígérte, hogy küldeni fogja, amint válaszolnak.¹³⁷ Ez január 28-án megtörtént: Consul elfogadta a felajánlott fizetést, és vállalta, hogy eltartja belőle Dalmatát is. Az új meghívó is megérkezett, Consul átadta a tanácsnak. Ez ekkor már csak pusztán formalitás volt, a város részéről már megszületett a határozat, Consul felmondott náluk és megígérte, hogy április 24-én új állomáshelyén lesz. Írta, hogy sokan ellenzik, hogy olyan veszélyes helyen vállaljon állást. A természetbeni juttatásokkal együtt Consulnak sikerült tisztes feltételeket kialakítania.¹³⁸ Február 21-én közölte Weispriachkal, hogy Gallus tanácsára már a nagyböjtben (március 3.–április 17.) lemegy, a családja, Dalmata és a megígért könyvek majd áprilisban fogják őt követni. Úgy tűnik, Weispriach csak 60 forintot fizetett ki a korábban szóban forgó 70-ból. E levél tartalmazza a Consul által saját maga és társa számára felállított magatartási mintát is, amely elítélte az erőszakos térítést, helyette Isten szavának hirdetését és a családi életben való példamutatást tartja kifizetődőnek.¹³⁹ Bár Consul nem térítették el az óvatoskodó hangok, Dalmata végül nem vállalta a nyugat-magyarországi segédprédikátorságot, helyette Laibachba ment.¹⁴⁰ A Brenz-posztilláskötet ajánlásában Consul és Dalmata a legnagyobb jótettnek tekintették, amit Weispriach és Polheim a birtokaikon élő horvátokkal tehet, hogy „a pápaság sötétségéből” Istenhez vezetik őket, akik pedig nagy hálával tartoznak az Úrnak, aki ilyen keresztény földesurakhoz vezette őket vándorlásuk végén.¹⁴¹ Consul kitűzött célja a horvátok áttérítése volt, ez megmagyarázza azt is, hogy 1569 elején miért kaphatta meg Beigwitzer a kismartoni plébániát: ő a németek prédikátora volt.¹⁴²

Consul és általában a 16. századi horvát reformáció eredményességével kapcsolatban a szakirodalom megosztott. Már fentebb említésre került, hogy Zoványi Jenő sikeresnek mondja Consul működését, emellett a protestantizmus dunántúli horvátokra kifejtett hatását is jóval maradandóbbnak értékeli, mint a Dráván túliakra kifejtettet.¹⁴³ A Burgenland történetét megíró August Ernst 1987-ben megjelent könyvében nagyon sikertelennek

¹³⁶ MNL. VML. KFL. Acta Miscellanea 1567. november 30., Regensburg, kiadva: DALMATIN–KONZUL, 1993. 49. p.

¹³⁷ MNL. VML. KFL. Acta Miscellanea 1567. december 6., H. n.

¹³⁸ MNL. VML. KFL. Acta Miscellanea 1568. január 28. b., Regensburg. BARISKA, 1999. 197–198. p.

¹³⁹ MNL VaML KFL Acta Miscellanea 1568. február 21., Regensburg. BARISKA, 1999. 199–200. p.

¹⁴⁰ ZIMMERMANN, 1934. 77. p.

¹⁴¹ DALMATIN–KONZUL, 1993. 8. p.

¹⁴² ZIMMERMANN, 1934. 18–19. p.

¹⁴³ ZOVÁNYI, 1977. 320. p.

állította be Consul működését.¹⁴⁴ A burgenlandi történészek közül Bernhard Hans Zimmermann vitába szállt a horvátok közti reformáció ab ovo sikertelenségét hangoztató nézetekkel. Rámutatott, hogy nem állja meg helyét az az érv, hogy a horvátok szemében a lutheranizmus elnémetesedést jelentett, és ezért álltak neki ellen, hiszen anyanyelvi prédikátort küldtek közéjük. Ugyanakkor a „cuius regio eius religio” elv alkalmazása problémás, hiszen ez alapvetően a birodalmi rendek kiváltsága volt, nem a magyar nemeseké. Consul tevékenységét ugyan sikertelennek ítélte, viszont felhívta a figyelmet arra, hogy a németújvári uradalomban Veit Subdilic horvát prédikátor eredményesebben működött. Zimmermann úgy véli, hogy a horvátok kitartása a katolikus hit mellett főleg annak köszönhető, hogy ők már a középkorban is a szláv liturgikus nyelvet használták, tehát az anyanyelvű liturgia lehetősége, amely máshol sokakat a reformáció partjára vont, náluk eleve hatástalannak bizonyult.¹⁴⁵

Consul könyve valóban terjesztésre került még a Weispriach uralta uradalmakon kívül is, a baumgarteni plébánosról tudjuk, hogy kapott belőle, ami miatt a későbbi kutatás kétségbe is vonta katolikus voltát, ám ezt a település monográfusa, Martin Meršić cáfolta, rámutatva arra, hogy Andreas Fröhlich plébánossal jól bántak hívei, ellentétben a falu áttért földbirtokosával, Oláh Ilonával. Meršić arra is rámutat, hogy a korábbi munkákban többször idézett adat Baumgarten és Siegendorf lakossága 16. század végi népességének evangélikus voltáról egyszerűen nem létezik. A horvát szerző a „cuius regio eius religio” elv megfelelő bizonyítékok nélküli alkalmazását, valamint a kritika nélküli szakirodalmi hivatkozást sejtí a korábbi szerzők tévedése mögött.¹⁴⁶

A kismartoni és fraknoi uradalmakban lezajlott 16–17. századi felekezetváltások monográfusa, Fred Sinowatz szintén azt állapította meg, hogy Weispriach kísérlete eredménytelen volt, s a horvátok még Consul működése idején is végig meg tudták tartani katolikus papjukat.¹⁴⁷

Bariska István is sikertelennek ítélte Consul működését, ám jóval árnyaltabban fogalmazva nem a belső ellenállást, hanem a rossz időzítést téve felelőssé ezért, mivel alig kezdte meg működését az isztriai, pártfogója, Hans von Weispriach meghalt, az uradalom pedig visszakerült az Alsó-ausztriai Kamarához. Bariska emellett erőteljesen bírálta a horvátok és a reformáció kapcsolatának vizsgálatánál korábban használt módszert, hibájául említve azt, hogy csak azoknak az uradalmaknak a tanulságaiból vontak le általános következtetést, amelyek erősebb udvari (tehát katolikus) befolyás alatt álltak, mint például a magyaróvári, ezzel szemben nem vették figyelembe a Weispriach-Teuffel-Csoron „klán” birtokkomplexumában és a koronazálog intézményében rejlő lehetőségeket.¹⁴⁸

¹⁴⁴ ERNST, 1987. 161. p.

¹⁴⁵ ZIMMERMANN, 1934. 77–78. p.; ZIMMERMANN, 1950. 6–7. p.

¹⁴⁶ ZIMMERMANN, 1950. 13. p. Vö.: MERŠIĆ, 1963. 106–109. p. A szóban forgó forrást, egy egyházlátogatási jegyzőkönyvet azóta közzétettek, ami Meršić ténymegállapítását igazolja. RITTSTEUER, JOSEPH: Die Klosterratsakten über das Burgenland. Eisenstadt, 1955. 29–30. p.; Oláh Ilona: PAYR, 1917. 97. p.

¹⁴⁷ SINOWATZ, 1957. 26–27. p.

¹⁴⁸ BARISKA, 1999. 194–196., 201. p. Bariska hipotézisét némileg próbára teszi, hogy az általa (és más szerzők által) gyakran emlegetett Weispriach-Csoron rokonság sokkal

Korábban általános volt a konszenzus arról, hogy Consul evangélikus tanítást hirdetett Nyugat-Magyarországon. Ám Csepregi felvetette annak lehetőségét, hogy a Kismartonban, Rohoncon és Németújvárott működő horvát prédikátorok esetleg lehettek reformátusok is. A Luthert és Brenzt fordító és a Regensburgban Gallus szigorú lutheranizmusa alatt működő Consul esetében ez mégsem valószínű.¹⁴⁹

Nem sokkal Consul meghívása után az alsó-ausztriai Wisent evangélikus prédikátora, Johannes Dürnbacher megfogalmazott egy, a császárnak szóló kérvényt, amellyel rá akarta venni az uralkodót egy „szabad keresztény” zsinat összehívására a rossz pápaság elpusztítása és a birodalombeli jólét és igazság helyreállítására. Az események azonban kedvezőtlenül alakultak a számára, fogságba került, ahonnan Weispriach szabadította ki. Ezután Regensburgba szökött, de továbbra is azon volt, hogy kérvénye, Weispriach segítségével, eljusson Miksához.¹⁵⁰ A prédikátor viselkedése a protestánsoknak a trienti zsinatban való mélységes csalódottságát képezi le, ugyanis annak bezárásával már szinte biztossá vált a nyugati kereszténység hosszú távú megosztottsága. Eme kétségbeesett és naiv lépés a birodalom egyházának egységét szándékozott megővni. Dürnbacher számos nyomtatvány szerzője volt, már 1567-ben kikelt „a hazugságok leg-szentségesebb atyja”, a római pápa ellen.¹⁵¹

Nem a horvát volt az egyetlen nép, amelyet Weispriach meg akart nyerni a lutheri felekezetnek. Mint már említettük, birtokain zsidók is éltek, és Reuter egyik, 1568. október 2-án Gallusnak írt, levele azzal foglalkozott, hogy alkalmas prédikátort keressenek a Weispriach-záloguradal-

távolibb volt, mint azt gondolta. Csoron János a Nádasdyakkal, a Svetkovicsokkal, a Batthyányiakkal, a Pethőkkel és a Balassákkal állt rokonságban, Weispriach pedig a Teuffelekkel, a Polheimekkel, a Kreigekkel és a Jurisicsokkal. – CSERMELYI, 2018. „Swager”: MNL. VML. KFL. Acta Miscellanea 1561. július 31., H. n. Valamiféle rokonságban csak azért álltak, mert Csoron nővérei közül hárman is a gersei Pethők közé házasodtak, így sógorságban állt Pethő János báróval, akinek felesége (Elisabeth von Zinzendorf) Weispriach-rokon volt. MNL. OL. P 1341, Lad. 18. Fasc. 2. No. 7.; HORVÁTH SÁNDOR: Báró gersei Pethő János végrendelete 1562-ből. In: *Magyar Nyelv*, 1909. 414. p.

¹⁴⁹ A kérdésfeltevés: CSEPREGI, 2013. 365. p. Kálvin művei csak 1551-től mutathatók ki teljes bizonyossággal Magyarországon, de már egész korán eljutott horvátokhoz is. (Pernesich György sárvári tiszttartó.) Uo., 287. p. Reformátusok azonban ezt megelőzően is kimutathatók, mert 1548-ban rendelkeztek kiűzésükről. Uo., 298. p.; ZIMMERMANN, 1934. 75. p.

¹⁵⁰ MNL. VML. KFL. Acta Miscellanea 1568. február 13., 1568. március 21., 1568. június 8. Dürnbacher felekezeti hovatartozását kétségtelenné teszi a kálvinisták ellen írt éneke: DÜRNACHER, JOHANNES: Ein Schön Gesang. Dadurch ein einfeltiger Christ der Caluiner lehr vnd geist als ketzerisch vrteln und sich daruor hieten Kann. [h. n., é. n.] A folyamodvány vagy annak átdolgozott változata katalógus szerint megtalálható a strassbourgi Bibliothèque nationale et universitaire-ben: Online: www.sudoc.abes.fr – 2017. április.

¹⁵¹ DÜRNACHER, JOHANNES: Schlacht des Herrn Jesu Christi mit dem allerheiligsten Lügenvatter Römischen Bapst. [h. n.] 1567. A közlés alapja: Catalogue d'une collection précieuse de livres parfaitement bien conservés. Halle, 1846. 109. p.

makban élő zsidók áttérítésére. Gallus azonban úgy vélte, nem valósítható meg ez a terv, erőszakos térítést pedig nem akart.¹⁵²

Összegzés

A fentiekben igyekeztünk összefoglalni és adatokkal dokumentálni Hans von Weispriach és a reformáció kapcsolatát, valamint a nyugat-magyarországi hitújítással kapcsolatos kutatásaink eredményeit. Ami az első feladatot illeti, megállapítható, hogy a forrásokban csak 1541-től kezdve találhatók releváns információk Weispriach felekezetváltására, és csupán az 1560-as években figyelhető meg, hogy ez kihat a birtokain élők vallási életére is. A nyugat-magyarországi és ausztriai felekezeti változásokat bemutató, pillanatképek sorozatából folyamatot láttatni kívánó fejezet is kellőképpen érzékeltette, hogy a hitújító mozgalom első két-három évtizede erről a lassú és alig követhető változásról szól, hiszen csak az 1560-as években vált bizonyossá, hogy a nyugati kereszténység nem tudja megőrizni egységét.

¹⁵² ZIMMERMANN, 1934. 19–20. p.